

ANMELDELSER

Carl Erik Bay: Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden.

Forlaget GMT, Grenaa 1973. 287 s.. 30 kr.

Titlen peger på et mere omfattende emne end det, der faktisk er bogens: den drejer sig nemlig om socialdemokratiske ideologiske positioner på et bestemt område: det kulturpolitiske, og her især det litterære. Der er, som forfatteren selv gør opmærksom på, i det væsentlige tale om en materialesamling. Som sådan er den ganske omfattende og meget oplysende.

Bogen er delt op i to hovedafsnit, omfattende henholdsvis perioden 1924-1933 og perioden 1933-1940. Forud for disse afsnit går en slags indholdsmæssig optakt til det følgende: en redegørelse for den kulturpolitiske diskussion mellem K.K. Steincke og Herbert Iversen i *Socialisten* 1911-13. I denne optakt peges på den problematik, der er grundlæggende i bogen som helhed: Socialdemokratiet i forhold til to kulturpolitiske tendenser, én, der kort sagt sigter mod at bibringe arbejderklassen så meget af det borgerlige samfunds kultur som muligt, og én, der er rettet mod at etablere arbejderklasse-specifikke kulturelle former. De formulerede eller uformulerede principper bag de to tendenser kalder Bay henholdsvis *udjævnings-teorien* (med Bomholts udtryk) og *erstatningsteorien*. Han dokumenterer, at den første teori/tendens var den absolut dominerende i Socialdemokratiet. Inden for partiet formuleres den sidste kun af enkeltpersoner som Herbert Iversen (og det er altså før den periode, som bogen behandler) og Julius Bomholt (i *Arbejderkultur*). Skellet mellem de to tendenser går ikke mellem reformisme og revolutionær holdning, men mellem henholdsvis fraværet og tilstedeværelsen af klassetænkning på det kulturelle område. Således er Bomholts arbejderkultur til erstatning af den borgerlige, som Bay påpeger, et forsøg på at tænke socialdemokratisk arbejderkultur inden for det kapitalistiske samfunds rammer.

Foruden det indholdsmæssige skel mellem de to tendenser, er bogen som sagt bygget op omkring et historisk skel, der lægges ved året 1933. Det er året for nazisternes magtovertagelse i Tyskland, og det er året mellem *Arbejderkultur* (1932) og *Danmark for Folket* (1934). Det første afsnit tegner et broget billede af socialdemokratiske indlæg i den kulturpolitiske debat: fra Bergstedts specielle form for folkelighed til Hartvig Frisch's deltagelse i det marxistiske Clarté fra Georg Wiinblads æstetiserende teater- og film anmeldelser til Bomholts litteraturhistorie og *Arbejderkultur*. Det andet afsnit beretter om, hvorledes »Kulturen for Folket«-linjen slår igennem i kølvandet på *Danmark for Folket*. Dette gøres via en redegørelse for Bomholts bevægelse fra arbejderkulturen over en folkekultur, stærkt præget

af arbejderklassen, til en slet og ret forvaltning af den nationale kulturarv i slutningen af 30'erne. Desuden indeholder dette afsnit kapitler om partiets forhold til Poul Henningsens kraftige kritik af dets (manglende) kulturpolitiske holdning og til *Frisindet Kulturkamp*, om kampen mod pomografi og smudslitteratur og Steinckes angreb på ytringsfriheden og et afsnit om Bergstedts vej til nazismen.

Det fremgår af bogen, at der - mest direkte i den anden periode - er en sammenhæng mellem udviklingen i partiets erklærede generelle politiske linje og udviklingen i den erklærede kulturpolitiske linje. Det er en sammenhæng, der fremstår af materialet selv, således som det er systematiseret af Bay. Nogen analyse er der ikke tale om. Bogen er, som det hedder i forordet, »beskrivende, refererende og citerende med indflettede »strøtanker««. Lidt senere i forordet står der: »På den anden side har vi at gøre med så talende fakta, at de ingen morale behøver, men nok en politisk-økonomisk forklaring.« En sådan forklaring ville, hvis den skulle være nogenlunde gennemført, forudsætte et omfattende arbejde og ville betyde en bog af en ganske anden karakter end den der nu er udgivet. Det er både forståeligt og rimeligt, at Bay har foretrukket at publicere det materiale, han har fremdraget og bearbejdet, i den ret uanalyserede form, frem for at lade det forblive upubliceret til en historisk materialistisk analyse var lavet (eller evt. slet og ret lade skriftet forblive upubliceret, fordi det ikke lever op til kravene til en sådan analyse) - det fremgår af forordet, at problemet har stillet sig på denne måde for ham. Materialet vil være til stor gavn for andres arbejde med samme eller beslægtede emner. At man kunne mene, at visse stofområder med rimelighed kunne være inddraget til egentlig behandling - forbliver man inden for den mere litterære ramme kunne man nævne fænomener som AOF's bogkreds og *Hjemmets Søndag* - ændrer ikke noget væsentligt ved det.

På den anden side kan man - uden at stille krav om en politisk-økonomisk funderet, gennemført analyse - rette kritik mod bogen:

1. Materialet er godt nok i sig selv særdeles talende. Men det betyder ingenlunde, at det ikke har en analytisk klarlæggelse af sit indhold behov, en klarlæggelse som er andet og mere end det at drage konklusionerne af materialet. I den henseende springer Bay en række steder over, hvor gærdet er lavest. F.eks. kunne der have været gjort betydeligt mere ud af sammenhængen mellem en socialdemokratisk opfattelse af forholdet mellem kapital og stat på den ene side og de kulturbegreber (og den svingen mellem dem), der fungerer i de forskellige socialdemokratiske skrifter. Bomholts *Arbejderkultur* er et eksempel på en signifikant vekslen mellem bredere og snævrere kulturbegreber betinget af sammenhængen (og det vil i sidste instans sige betinget af forsøget på at undgå skrigende modsigelser). I den sammenhæng ville det være værd at se på spørgsmålet: hvilken betydning har det, at Bomholt i sin håndfaste anvendelse af Marx' skelnen mellem basis og overbygning får placeret »Politiske Former« og »Lovene, Rettergang o.s.v.« i basis (meget tyder på, at det er alt andet end en tilfældig fejlhuskning)?

2. Den manglende analyse får en principiel begrundelse, idet det dog er lidt uklart, hvilken rækkevidde, der fra forfatterens side er tillagt denne begrundelse:

»En række kendsgerninger af såvel politisk som kulturel art er blot markeret uden at de behandles nærmere; en vis viden er altså forudsat. Disse mangler er søgt afhjulpet ved at anføre samtidens vurderinger, *idet disse samtidig principielt må anses for at være af større værdi end eftertidens - inklusive undertegnedes.*« (p. 6 - jeg fremhæver RP).

En opfattelse af historicanalysens, og mere generelt: socialvidenskabens, rolle, som den, der fremgår af det citerede - tilsyneladende særskilt objektiv, men i realiteten subjektivistisk, idet det, som de historiske subjekter tror om sig selv, tilkendes en erkendelsesmæssig fortrinsstilling - en sådan opfattelse harmonerer dårligt med den marxisme, som forfatteren flere steder påberåber sig.

3. Bogen er forsynet dels med en indledning, hvor baggrunden for reformismen og revisionismen søges skitseret, dels med et efterskrift, »hvor der i korthed er sagt, hvad jeg mener der bør siges vedrørende det foreliggende materiale«. Begge dele, ikke mindst efterskriftet, lider under alvorlige skavanker. Pladsen tillader beklageligvis ikke nogen udførlig redegørelse, så jeg skal indskrænke mig til at nævne nogle punkter: Der tales om, at den korrekte metode til at få de konstaterede fænomener anbragt på en politisk-økonomisk basis må bestå i: 1. En analyse af Socialdemokratiets stillingtagen til det politiske begivenhedsforløb i den tid, partiet har eksisteret. 2. En analyse af de »videnskabelige« politisk-økonomiske teorier i samme periode.« Jamen, hvad med den politisk-økonomiske *virkelighed*? Det citerede er karakteristisk for efterskriftet som helhed i den forstand, at hovedvægten i analyse-skitsen lægges på den formulerede politiske holdning. Ganske vist tages økonomiske og klasseanalytiske bestemmelser fra Lenins imperialisme-analyse som udgangspunkt; men der peges blot på dem, de forbliver rent uændelige, postulater, i sammenhængen (rent bortset fra, at en ukritisk anvendelse af Lenins analyse under alle omstændigheder er et problematisk forehavende).

Desuden volder anvendelsen af Lenins analyse på danske forhold naturligt nok visse vanskeligheder (noget andet ville være at bringe en analyse af den danske økonomi i forhold til de ting Lenin beskriver). Her træder det idealistiske perspektiv, centreret omkring den tilkendegivne holdning, hjælpende til. Det danske Socialdemokrati reduceres simpelt hen til en filial af det tyske, dets reformisme og revisionisme reduceres til et barn af den tyske reformisme og revisionisme. Når det danske parti fulgte den almindelige tendens til »opportunismen som udartning under imperialismen« har »specielt udenrigspolitiske hensyn været afgørende«. Bay stiller sig ikke det spørgsmål, hvordan disse udenrigspolitiske hensyn i den grad kunne rodfæstes blandt danske arbejdere.

Det er ligeledes karakteristisk, at Bay i forbindelse med det tyske parti fokuserer på teoretikeren Bernstein uden at nævne den mængde af reformister (blandt de tidligste og mere kendte: Georg v. Vollmar), som eksisterede både før og efter Bernsteins opgør - og det ikke specielt i partitoppen, som Bay skriver, men i allerhøjeste grad også (eller især) i landdage, lokale råd, fagforeningsafdelinger m.m. Bay ser heller ikke den dobbelthed, der fra starten ligger i den tyske partiledelse (hvilket f.eks. giver sig udslag i censureringen af Engels' forord til *Klassekampene i Frankrig*). For ham bliver det derfor slet og ret »meget overraskende« - dvs. ufor-

klarligt - at det tyske socialdemokrati og II Internationale på den ene side kunne fordømme revisionisterne og på den anden side begynde at føre reformistisk politik.

Og endelig - nok så vigtigt — betyder analyse-skitsens tilgang, at der uden vaken tales om »småborgerliggørelse« af den danske arbejderklasse og om »omslaget« til småborgerlighed og revisionisme i det danske socialdemokrati. Det forudsættes altså, at socialdemokratiet generelt bevægede sig fra at være et revolutionært til at være et reformistisk parti. Det forekommer at være en yderst problematisk antagelse. Dette er ikke kun et spørgsmål om valgsamarbejdsproblemet. Bortset fra dette, endvidere bortset fra spørgsmålet om mere eller mindre socialistisk overbevisning hos forskellige personer og mere eller mindre militante aktiviteter og holdninger, og endelig bortset fra formuleringerne i 1913-programmet, er det noget vanskeligt at betegne det danske socialdemokrati som politisk-organisatorisk (objektivt) revolutionært, med den klare opdeling i en økonomisk fagforeningskamp centreret omkring løn- og arbejdsforhold (kort sagt: varetagelse af varen arbejdskrafts interesser) og en politisk kamp rettet mod udvidelsen af den parlamentariske basis.

Analysen på grundlag af det materiale, Bay fremdrager, står altså endnu tilbage at lave. Materialet og dets bearbejdning må hilses med glæde.

Ralf Pittelkow

Eduard Bernstein: Socialismens forudsætninger

Indledning ved Harald Berntsen

Oslo, Pax Forlag, 1973. 336 s. Kr. 47,95.

»Sjældent har modtagelsen af et skrift overrasket forfatteren, som forfatteren af det foreliggende arbejde«. Således beskriver Eduard Bernstein, i en senere udgave af »Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie«, reaktionen på det værk, han første gang udsendte i 1899, og som kom til at danne det teoretiske grundlag for revisionismen - de europæiske socialdemokratiers ideologi.

Dette centrale og - efter 75 år - stadig aktuelle bidrag til forståelse af udviklingen indenfor arbejderbevægelsen er nu kommet i norsk oversættelse i Pax-serien »Socialistiske klassikere«. Mag. art. Harald Berntsen, der har stået for oversættelsen, har samtidig skrevet en 100 sider lang indledning, der på forbilledlig klar vis sætter Bernsteins teorier ind i en historisk og idéhistorisk sammenhæng.

Bernstein udsendte »Voraussetzungen« fra sit eksil i London, hvor han havde opholdt sig i over 10 år. Herfra havde han bl.a. som redaktør af »Der Sozialdemokrat« og gennem sin nære kontakt med Engels vundet ry som én af det tyske Socialdemokratis og dermed også 2. Internationales mest fremtrædende marxistiske teoretikere. Efter Engels død i 1895 begyndte Bernstein imidlertid gradvis at fravige sine ortodokse marxistiske standpunkter. Først med artikelserien »Probleme des Sozialismus« i »Neue Zeit« (1896-98), der så småt satte gang i revisionismedebatten indenfor SPD, og senere med »Voraussetzungen«, hvor han søgte at skabe en egentlig sammenhængende kritik af den ortodokse marxisme.

En teoretisk revision af marxismen fandt samtidig sted i Italien, Frankrig, England og Rusland - og Bernstein var påvirket fra flere sider - men med denne bog havde for første gang en fremtrædende ortodoks marxist og socialdemokratisk lederskikkelse givet en sønderlemmende kritik af marxismen; derfor den stærke reaktion, som Bernstein stod uforstående overfor. Uforstående, fordi han mente, at der blot var tale om en nødvendig revision, der bragte teorien i overensstemmelse med den reformistiske linie, det tyske Socialdemokrati fulgte i praksis. Det er denne reformistiske praksis, Bernstein prøver på teoretisk at forklare og retfærdiggøre på baggrund af den almindelige samfundsudvikling.

Den stabile økonomiske situation i 90'ernes Tyskland, der gav arbejderne bedre økonomiske kår, var for Bernstein et tegn på marxismens fejlurdering. Parti-programmets deterministiske ord om en stadig forarmelse af arbejderklassen holdt ikke stik (»Fakta tvang mig til at ændre de idéer, der lå til grund for min tro«). På denne baggrund udviklede han sin kritik, der faldt i 4 hovedpunkter. 1. En total revision af den *materialistiske historieopfattelse*, der erstattes af en idealistisk opfattelse, hvor socialismen legitimeres som retfærdig. De økonomiske forhold reduceres til én faktor blandt mange andre. 2. *Produktivkræfterne og produktionsforholdenes* betydning for udviklingen mindskes. Man er i stand til i højere grad at styre de økonomiske mekanismer (dæmpe kriserne), hvilket giver socialdemokraterne øget mulighed for ad parlamentarisk vej at påvirke og ændre. 3. Den *hegelske dialektik* anses for værende marxismens arvesynd - en frit svævende tankekonstruktion. 4. *Værditeorien* er en abstraktion som ikke kan konstateres empirisk. Alle disse punkter uddybes og Marx og især Engels blev - ofte fejlagtigt - taget til indtægt for synspunkter, der lå på linie med Bernsteins.

Ved hjælp af et stærkt problematisk statistisk materiale søgte Bernstein at påvise, at der i løbet af 90'erne havde været en stigning i antallet af mindre og mellemstore virksomheder, og at der var sket en spredning af kapitalen gennem aktieselskaber. Dette var ifølge Bernstein i strid med Marx' koncentrations- og akkumulationsteori og væltede den såkaldte sammenbrudsteori. Men Marx' teori om kapitalismens sammenbrud, der hvilede på et sammenspil af en lang række sociale lovmæssigheder, var en procesbeskrivelse og ikke del af en deterministisk historieopfattelse. Det Bernstein her angreb, var derfor ikke så meget Marx, som det var det tyske Socialdemokratis Marxopfattelse fremført af især Kautsky og Bebel. Denne Marxfortolkning var stærkt influeret af Darwins evolutionstanker og var præget af et mekanisk syn på udviklingen - sammenbruddet og dermed revolutionen ville

naturmødvendigt komme. Denne for så vidt berettigede kritik fører dog over i en næsten total afvisning af marxismen.

Bernstein kaldte sig selv for en udpræget analytisk natur, og det er da også karakteristisk, at han vanskeligt opfattede i større sammenhænge. Han atomiserede udviklingen i en sådan grad at al totalitet udvaskedes.

I hans berømte polemisk prægede sætning om, at bevægelsen var alt og målet intet, ligger nok en kerne til forståelse af hans teorier og idéer. Han indskrænkede sig til en empirisk analyse af den øjeblikkelige situation (90'ernes Tyskland) og mistede på denne måde overblik og sammenhæng. Marx' sammenhængende system af sociale lovmæssigheder blev helt opløst af Bernstein og erstattet med en idealistisk-liberalistisk holdning.

Bernsteins syn på det parlamentariske systems muligheder hvilede fremfor alt på et sådant stærkt forenklet og atomiseret syn på det komplekse kapitalistiske system. Staten blev således (som hos Lassalle) hævet op over samfundet, som et organ i hvis interesse det var at gavne almenheden, og ses på denne måde ude af sammenhæng med de politiske og økonomiske magtforhold. Stat - samfund - politik - økonomi blev hos Bernstein mere eller mindre isolerede begreber.

Den idealisme og aldeles utaktiske åbenhed, som Bernstein lagde for dagen - og som fik Karl Korsch til at kalde ham for »denne mest samvittighedsfulde, ærligste og mest konsekvente af alle usocialistiske socialister« - var ikke velset blandt partiets reformister, der holdt gode miner til slet spil, for at holde partiet samlet. Tingene blev sagt uden omsvøb og blotlagde den dybe afgrund mellem partiets retoriske marxisme og reformistiske praksis. Bernstein sagde rent ud, at det er Socialdemokratiets opgave »...at almengøre borgerligheden« og deklamerede: »Jeg vedstår og erklærer, at jeg anser borgerskabet - det tyske ikke undtaget - for fortsat temmelig sundt ikke bare økonomisk, men også moralsk« (s. 239 f). Som en konsekvens af denne tankegang fulgte det naturligt, at man fra socialdemokratisk side ikke skulle bekæmpe, men søge samarbejde med de borgerlig-liberale kræfter, for at nå frem til socialismen, som Bernstein kaldte for »organisatorisk liberalisme« (s. 243). Dette skulle nås gennem en styrkelse af fagforeningerne og den kooperative bevægelse, gennem sociale reformer og en demokratisering af statsapparatet.

Principperne for en sådan politik hvilede helt og holdent på et social-liberalt grundsyn. Gennem en spredning af ejendomsretten (ikke ophævelse) og gennem en vis styring og stabilisering af kapitalen ville arbejderne blive styrket. Dette sidste førte ligefrem til et kamufleret forsvar for kolonialismen, som en genvej til at hæve arbejdernes lønninger. Det, Bernstein søgte frem mod var et blandingsøkonomisk system, hvor kooperative, statslige og private virksomheder eksisterede side om side.

Når det er sagt at Bernstein ikke var nogen original tænkner (og det sagde han selv) og med sin utaktiske åbenhed ikke succesrig som politiker, må man til gengæld sige, at han som politisk iagttagere bedre og tidligere end andre fattede, hvad der rørte sig i partiet hvorefter han forstod at give basale strømninger en ideologisk overbygning. Partiets radikale retorik lagde et røgslør over disse kendsgerninger, så selv en ellers nøgtern iagttagere som Lenin så revisionismen som et isoleret fænomen,

blot fordi man isolerede Bernstein på de efterfølgende partikongresser. Bernstein blev opfattet som revisionismens fader, hvor han blot var fødselshjælperen.

Bernstein nåede aldrig partiets egentlige magtcentrum, og han skuffedes gang på gang over reformismens faktiske magtudøvere - parti- og fagforeningsbureaukraterne - hvis tro på socialismen på sin vis var lige så deterministisk begrundet, som hos den centraltiske gruppe omkring Kautsky.

Revisionismede-batten, som fulgte i kølvandet på Bernsteins bog, og som blev en af de mest spændende og frugtbare debatter i arbejderbevægelsens historie, har efterladt en række betydelige bidrag fra folk som Kautsky, Plekhanov, Parvus, Lenin og måske først og fremmest Rosa Luxemburg, hvis skarpe og velformulerede indlæg øjensynlig også gjorde størst indtryk på Bernstein. Rosa Luxemburg så den historiske betydning, der lå i dette første forsøg på at skabe et ideologisk grundlag for, hvad hun kaldte »de opportunistiske strømninger indenfor Socialdemokratiet«. Som de fleste andre var Luxemburg dog ikke i stand til at afdække de dybere politiske og sociale årsager til, at revisionismen opstod og senere sejrede. Dette må nok stadig, trods et væld af teorier, betragtes som et af revisionismeforskningens mere uafklarede områder.

Den problemstilling, som Bernsteins bog er udtryk for, har ikke ændret sig væsentlig siden bogen udkom. De tanker og idéer, der fremlægges, udgør nok stadig i bred forstand socialdemokratiernes ideologiske grundlag, men de har ikke været uden indflydelse på andre arbejderpartier. Den historiske lære man kan uddrage af »Voraussetzungen«, har således værdi for arbejderbevægelsen som helhed. Harald Berntsen formulerer det i sit forord på denne måde: »... når den teoretiske kamp forstummer og teorien stivner til en opremset lektie, er der alvorlig fare på færde - uanset hvor tilsyneladende revolutionær teorien er. En teori som ikke holdes i live gennem stadig og bred teoretisk debat i sammenhæng med praksis, kan nemlig retfærdiggøre en hvilken som helst praksis, d.v.s. den er netop grundlaget for en praksis som i lighed med et pendul stadig svinger fra den ene yderkant til den anden, som et hjælpeløst offer for den vind som i øjeblikket blæser«. Revisionismede-batten er aktuel.

Niels Senius Clausen

Socialdemokratiet og internationalismen

Kilder til belysning af det danske socialdemokratis syn på det slesvigske spørgsmål 1906-24. Udgivet i samarbejde med Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie, København Fremad, 1973. 40 sider ill. kr. 18,75.

Den foreliggende kildesamling henvender sig til gymnasier, HF, seminarier og studiekredse på tilsvarende niveau. Undervisningstilbuddet til disse områder i arbejderbevægelsens historie har hidtil været uhyre sparsomt; det må derfor hilses velkommen, at Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie har taget initiativ til at råde bod på denne mangel ved udsendelsen af foreløbig tre kildesamlinger, der alle behandler centrale emneområder indenfor arbejderbevægelsens historie.

Callesens kildesamling belyser det vigtige og forsømte aspekt: socialdemokratiets stillingtagen til nationalisme og internationalisme.

Der gives ingen egentlig begrundelse for periodeafgrænsningen, men kildesamlingen knytter sig stort set både tids- og emnemæssigt til Callesens dissertation fra 1970: *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924.*

Når Callesen i sin indledende kommentar redegør for formålet med kildesamlingen ved at sige: »På dette grundlag (Marx-Engels's) må man se, hvorledes internationalismen gav sig udslag i Socialdemokratiet i en konkret sammenhæng.« (s. 7), må man beklage den noget kortfattede og forholdsvis unuancerede udredning, han giver af Marx-Engels's syn på det nationale spørgsmål og internationalismen. Læserens mulighed for at bedømme socialdemokratiets internationalisme ud fra denne målestok svækkes i nogen grad; det siger dog sig selv, at en dyberegående analyse og udredning af Marx-Engels's synspunkter er udelukket alene af pladmæssige hensyn.

Den indledende kommentar ligesom realkommentaren til hver af de fem afsnit, hvori kildesamlingen er inddelt, er iøvrigt meget instruktiv og velafbalanceret med sin redegørelse for den teoretiske og praktiske side af sagen; især forekommer Callesens understregning af internationalismen som en af de virkelige forhold udspunget, for arbejderklassen eksisterende realitet at være værdifuld.

I selve udvalget af kilder synes der at være en lignende balance. Dette er opdelt i

fem afsnit: 1) Et socialdemokratisk fremstød og dets følger (1906), 2) Diskussionen om internationalisme og nationalisme i Socialdemokratiet 1912, 3) Internationalismen og krigsudbruddet, 4) Reaktionen på afstemningssituationen i en nordslesvigsk partiforening marts 1919 - marts 1920, 5) Stauning-Wels overenskomsten 1923.

De fem afsnit udgør hver for sig og sammen en helhed, i hvilken den teoretiske diskussion om hvad internationalismen indebærer for arbejderbevægelsen, og den praktiske politik, man fører i Nordslesvig, i stigende grad kommer til at fremstå som modsætninger. I teorien vedkender man sig den proletariske internationalismes ide, i praksis fører man en politik, der ligger langt fra realiseringen af ideen.

Kildesamlingens pædagogiske styrke ligger også i dette forhold, at den fremtræder som en helhed, i hvilken teori og praksis er ligeligt tilgodeset, og at den giver læseren mulighed for at vurdere, hvad den manglende vekselvirkning mellem teori og praksis i socialdemokratiets politik medførte, og hvorfor internationalismen led en så krank skæbne, at den blev reduceret til en tosidig aftale mellem det danske og tyske socialdemokrati om Slesvig.

Kildesamlingen sætter videre det nordslesvigske spørgsmål ind i en ny og fra den traditionelle borgerlig-nationale fremstillingsmåde vidt forskellig sammenhæng, hvilket både fagligt og pædagogisk må tillægges stor betydning. Alt i alt repræsenterer Callesens kildesamling et glædeligt initiativ i retning af en ny og problemorienteret historieundervisning, den giver et solidt indblik i dette væsentlige, men lidet behandlede emne i arbejderbevægelsens historie. Den må derfor ønskes velkommen og anbefales på det indstændigste.

Søren Federspiel

Drude Dahlerup:

Socialisme og kvindefrigørelse i det 19. århundrede

En analyse af Charles Fourier, Karl Marx, Fr. Engels, August Bebel og Clara Zetkin m.fl. Århus GMT, 1973. 414 s. kr. 40,00.

GMTs udgivelse af Drude Dahlerups specialeafhandling, indleveret til Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, er der grund til at hilse velkommen som et godt initiativ. Bogen er et bidrag til en tiltrængt afdækning af et væsentligt aspekt af 1800-tallets socialistiske tænkning, og den indeholder en veldokumenteret og grundig analyse af, hvorledes en række af datidens førende franske utopiske

socialister og tyske marxister fortolkede og perspektiverede ændringerne i kvindernes vilkår, som omformningen af de vesteuropæiske samfund førte med sig.

I gængse idéhistoriske værker er de her udvalgte forfatters syn på kvindeproblematikken sjældent omtalt særlig udførligt eller behandlet i sammenhæng med deres generelle samfundsanalyse eller -teori. I bogen rådes der bod på denne urimelighed. Drude Dahlerups undersøgelse er baseret på et kritisk og intensivt studium af forfatternes skrifter, og hun efterprøver konsekvent, om deres analyser af kvindernes stilling var integreret i deres generelle samfundsanalyse og gennemført efter tilvarende metodiske og teoretiske principper.

Hver forfatters produktion gennemgås kronologisk og dette metodevalg har muliggjort en detaljeret kortlægning af den enkeltes idéudvikling, samt dens forudsætninger og inspirationskilder. Drude Dahlerups ønske om at fremlægge forfatternes synspunkter så nuanceret som muligt er naturligvis principielt rigtig, men en noget stærkere strukturering ville have skabt bedre balance mellem referat og analyse. Bogens enkelte kapitler kobles sammen af løbende sammenligninger af forfatternes principielle stillingtagen til de historiske og aktuelle årsager til kvindernes underordnede position og kvindefrigørelsens præmisser, strategi og mål.

Undersøgelsens tyngdepunkt er gennemgangen af Karl Marx', Friedrich Engels, August Bebels og Clara Zetkins kvindeteorier. Af marxisterne er Karl Marx den, som mindst beskæftigede sig med kvindernes forhold. Hans synspunkter, som et langt stykke formedes i samarbejde med Engels eller inspireredes af denne, fik dog afgørende betydning for datidens kvindedebat, hvad der har været hovedbegrundelsen for at inddrage hans forfatterskab i undersøgelsen. Hovedpersonen i bogens første del, der omhandler de utopiske socialister i Frankrig, er den originale Charles Fourier, men desuden gives der en mere kortfattet indføring i Saint-Simonianernes, P.-J. Proudhons og Flora Tristans syn på kvindeproblematikken. De franske socialisters kvindeteoretiske arbejde havde engelske paralleller. Drude Dahlerups skitsering af forskelle og ligheder i Fouriers og owenitten William Thompsons kvindeteorier understreger atter behovet for komparative undersøgelser af den tidlige socialisme på begge sider af den engelske kanal.

Spørgsmålet om, hvorfor der på et givent tidspunkt i historien opstår bestemte ideer, som i »ren« eller »forvredet« form opnår en større eller mindre gennemslagskraft i sociale og politiske grupperinger, er altid vanskeligt at besvare. Ikke mindre kompliceret er spørgsmålet om ideer reflekterer den sociale og økonomiske virkelighed eller foregriber den. Det er ikke mindst det sidste spørgsmål, som trænger sig på ved gennemlæsningen af bogen. Det har været Drude Dahlerups intention at sætte forfatternes kvindeteorier ind i en historisk ramme ved »kort at inddrage de samtidige økonomiske og sociale forhold, der dannede grundlag for de nye ideer om ændring af kvindernes underordnede stilling« (s. 15). I bogens første del er det vanskeligt at se forbindelsen mellem samfundsforholdene og de utopiske socialisters ideer. Dette kan hænge sammen med, at Drude Dahlerup har valgt at give en generaliserende og noget skematisk oversigt over kvindernes erhvervs- og familiemæssige stilling omkring industrialismens gennembrud frem for en mere præcis

konkretisering af det franske samfunds særlige økonomiske og sociale struktur og kvindernes indplacering heri. I bogens anden del lykkes det langt bedre dels at sandsynliggøre forbindelsen mellem marxisternes ideer og de tyske samfundsforhold, dels at vise ideernes politiske funktion og delvise omformning ud fra partitaktiske hensyn. Udover en redegørelse for kvindernes erhvervsarbejde i Tyskland i 1800-tallets anden halvdel, indeholder de historiske afsnit i bogens anden del en redegørelse for kvinderetsbevægelsens opståen og hovedtendenserne i I. Internationale og den tyske arbejderbevægelses kvindedebat, hvori August Bebel og Clara Zetkin spillede en central rolle.

Kritikken af kvindernes stilling var i 1800-tallets anden halvdel ikke forbeholdt marxisterne. Den tyske kvinderetsbevægelses angreb på kvindernes forhold og dens forskellige reformkrav, samt arbejder- og middelklassekvinders fælles organiseringsforsøg stillede Bebel og Clara Zetkin over for en række principielle og taktiske problemer, som fik teoretiske konsekvenser. I bogens afsluttende kapitel, som er et af bogens mest perspektivrige og velskrevne, analyserer Drude Dahlerup skarpsindigt de principielle og i visse tilfælde slørede skillelinier mellem 1800-tallets socialistiske og liberalistiske kvindeteorier; sidstnævnte er repræsenteret af den engelske filosof og politiker John Stuart Mill og den tyske kvindesagspolitiker Gertrud Bäumer.

Ved udarbejdelsen af bogens anden del har især Werner Thönnesens »Frauenemanzipation. Politik und Literatur der deutschen Sozialdemokratie 1863-1933« (2. udg. 1968) været en brugbar, men ikke ganske uproblematisk hjælp, og Drude Dahlerup bidrager da også med en række vigtige indvendinger mod visse af den tyske historikers hovedteser og fortolkninger.

De utopiske socialister har æren af at koble socialisme og kvindefrigørelse sammen, dog indtog Proudhon en særstatus ved at være direkte emancipationsfjendsk. Deres syn på kvindeproblematikken var langt mere heterogen end marxisternes, hvad der bl.a. hænger sammen med, at de ikke som disse analyserede kvindernes forhold inden for en fælles teoretisk og metodisk ramme. Hvor deres generaliseringer fortrinsvis synes baseret på kvindernes stilling i borgerskab og bondestand, havde marxisterne en langt mere differentieret opfattelse af de klasse-specifikke forskelle i kvindernes vilkår og deres analyser drejede sig i første række om arbejderkvindernes situation. Blandt de utopiske socialister repræsenterer Fourier og Proudhon yderstandpunkterne. Hvor Fourier slog til lyd for fællesskabets overtagelse af familiens funktioner, for ophævelse af husmor- og morrollen og fri kærlighedsforbindelse som kvindefrigørelsens nødvendige forudsætninger, indebar Proudhons fremtidsvisioner en styrkelse af mandens autoritet og en befæstelse af den patriarkalske familie. Saint-Simon beskæftigede sig ikke med kvindernes frigørelse, men hans proselytter, som splittedes på frigørelsens strategi, tillagde ligesom Fourier ændringer af kvindernes forhold afgørende betydning som forudsætning for sand samfundsomvæltning. Hverken de eller Fourier var dog særligt explicitte med hensyn til, hvorledes disse ændringer og omstyrtelsen af det eksisterende samfund kunne tilvejebringes.

Drude Dahlerup peger på Fourier som de tyske marxisters vigtigste inspira-

tionskilde, selvom ingen af dem kunne gå ind for hans radikale ideer om idealsamfundets menneskelige relationer eller tillægge ændringer i kvindernes forhold samme altafgørende betydning som en dynamisk faktor i samfundsudviklingen. Fra Fourier overtog marxisterne kritikken af den borgerlige familie, af dobbeltmoralen og ægteskabet som en varerelation. Hvor Fourier først og fremmest pegede på familien og ægteskabet som repressive institutioner, der hindrede kvindernes fri udfoldelse og deltagelse i samfundslivet, forklarede de tyske marxister kvindernes undertrykte status som en funktion af kapitalismen og et socialistisk samfund som frigørelsens forudsætning. Ved utvetydigt at kæde frigørelsen sammen med kapitalismens ophævelse afgrænsede marxisterne sig teoretisk og politisk fra kvindebevægelsen, som ud fra et liberalistisk grundsyn betragtede gennemførelsen af reformer som tilstrækkelig garanti for ligestilling mellem kønnene.

I modsætning til de utopiske socialister veg marxisterne for det meste tilbage fra at give deres fremtidsvisioner alt for skarpe konturer. Engels, Bebel og Clara Zetkin synes dog at have ment, at overgangen til et socialistisk samfund ville medføre en vis kollektivisering af de traditionelle kvindeopgaver i hjemmet. Marxisterne anså ikke kvindernes biologiske funktion som en hæmsko for deres frigørelse, ligesom de afviste den som forklaring på kvindernes undertrykte stilling. For Drude Dahlerup er marxisternes negligering af de hindringer, som kvindernes husmor- og morrollen kunne stille i vejen for frigørelsen, selv i et socialistisk samfund, hvor en række af deres hjemlige arbejdsopgaver var socialiseret, et af de svage punkter i deres kvindeteorier. I denne forbindelse er hendes påvisning af inkonsistensen i den marxistiske menneskeopfattelse interessant. Marxisterne forkastede forestillinger om menneskets egenskaber som naturlige og hævdede, at det formedes af de givne sociale omgivelser. Ikke desto mindre dukkede ideer om en særlig kvindelig egenart og kvindens særlige moderrolle op i deres tankegang.

Marx og Engels drog en parallel mellem kvindernes og proletariatets stilling i det kapitalistiske samfund, men inkorporerede ikke kvinderne i en klassekampsstrategi. Sammenkoblingen af kvindernes frigørelsesbestrebelse og klassekampen er først og fremmest Clara Zetkins fortjeneste. Hos Zetkin kombineredes analysen af kvindernes divergerende klasseinteresser med en skarp afvisning af ethvert kvindepolitisk samarbejde på tværs af de sociale skel, men Bebel indtog et mere vagt standpunkt over for et sådant.

På trods af dens væsentlige og interessante sujet, høje standard og upretentiøse sprog er Drude Dahlerups bog alt andet end let læst. Dette skyldes utvivlsomt, at hun ikke har haft tid eller mulighed for at gennemarbejde sin specialeanalyse, før den gik i trykken. En formel stramning, herunder en sløjfning af de alt for mange gentagelser, ville have gjort bogen mere læservenlig og skabt en bedre forbindelse mellem de enkelte kapitler. At der ikke mindst i disse år vil være mange, som ud fra en faglig og/eller politisk interesse vil kunne hente sober orientering og inspiration i Drude Dahlerups bog, kan der imidlertid ikke være nogen tvivl om.

Tinne Vammen

Frederik Dreier:

Folkenes fremtid

Tekster om ideologikritik og arbejderorganisation.
Sammenstillet af Finn Hauberg Mortensen og Johannes Nymark. Kbh., Gyldendals Uglebøger 1973. 254 s. kr. 29,75.

Jette Lundbo Levy og Morten Thing:

Dansk socialistisk teori 1850-1900.

En antologi. Politisk Revy Serien, nr. 6. Kbh., Politisk Revy 1973. 256 s. kr. 24,50.

Carl Heinrich Petersen:

Revolutionære i Danmark.

Historie og samfund/Kilder og tal. Kbh., Gyldendal 1973. 104 s. kr. 19,00.

Med udgivelsen af de tre anførte bøger forøgedes mængden af danske socialistiske 'tekster' med små 18.000 linier. Tidsmæssigt spænder de fra 1846 til 1963 og, hvad angår kildearten, fra utrykte håndskrifter over trykte bøger, pjecer, artikler, erklæringer og taler til en båndoptagelsesafskrift. Bortset fra en stor del af Frederik Dreiers forfatterskab har de fleste af disse tekster ikke tidligere været genudgivet, og selv hvor dette er tilfældet, repræsenterer de tre bøger en bekvem og rigt varieret samling af ellers forholdsvis svært tilgængelige skrifter. Udgiverne har hver for sig haft deres formål, som er udtrykt dels i indledninger og kommentarer, dels i de angivne kriterier for tekstudvalgene.

Mens Hauberg Mortensens og Nymarks bog udelukkende indeholder et udvalg

fra Frederik Dreiers forfatterskab, består Levys og Things bog af en femtedel Dreier-tekster, lignende portioner fra Louis Pio og Gustav Bang, og to femtedele fra Gerson Trier og Nicolaj Petersen i fællesskab og enkeltvis. Carl Heinrich Petersens bog har ingen Bang-tekster, derimod alle de øvrige nævnte samt tekster fra Viggo Christensen, Sophus Rasmussen, Christian Christensen, Andreas Fritzner, Maria Nielsen og Aksel Larsen - og desuden enkelte venstreoppositionelle erklæringer o.l. - nogenlunde jævnt fordelt med 5-10% af pladsen til hver; kun båndoptagelsesinterviewet med Fritzner afviger herfra med ca. 15% af den totale tekstmængde. Denne kvantitative overskuelsesmåde kan rundes af ved at notere sig følgende procentvise fordeling af samtlige tre bøgers tekstmængde på de forskellige forfattere: Dreier (47%), Trier og Petersen (19%), Pio (10%), Bang (10%), Fritzner (2,3%) og de øvrige mellem 1,6 og 0,9%.

Frederik Dreier (1827-1853) har vakt beundring og begejstring hos næsten alle slags oppositionelle - og en del ikke-oppositionelle - grupper i hver generation af danskere siden »et temmelig talrigt Ligfølge af Venner, Medstuderende og Arbejdere ledsagede hans Lig fra Frederiks Hospital tilføds til Assistenskirkegaarden« (*Nyt Blad for Arbejdsklassen*, 21/5 1853). For venstremanden Otto Borchsenius fremstod Dreier i en artikelserie i *Nær og Fjern* i 1876 som den mest betydningsfulde blandt »Social-Demokrater for en Snes Aar siden« - den personificerede forening af 'håndens og åndens' opposition mod det reaktionære samfund. I 1902 var det selveste Georg Brandes, personificeringen af 'åndens' opposition fra Borchsenius' tid, der manede ungdommen til Dreiers efterfølgelse og efterlyste en genudgivelse af hans skrifter. I den første 'officielle' socialdemokratiske parti-historie fra 1904 blev Dreier vidtløftig behandlet, dog ikke som forløber for den danske socialdemokratiske bevægelse. I 1909 rangeredes Dreier ind blandt danske filosoffer i Høffdings filosofihistorie, og i 1920 udgav Carl Dumreicher de første resultater af en systematisk personalhistorisk forskning omkring Dreier - opfattet af ham selv som det første skridt til udgivelsen af et Dreiersk *omnia opera*. Men det var ikke før 1930, at en del af Dreiers forfatterskab blev genudgivet; og da var det den venstrepositionelle »Monde-gruppen«, som udgav et første (og eneste) bind af et planlagt seks-bindsværk: *Dreiers Skrifter*. Dette bind indeholder hans tre små bøger: *Folkenes Fremtid* (1848), *Fremtidens Folkeopdragelse* (1848) og *Aandetroen og den frie Tænkning* (1852). I 1953 genudgav Forlaget Tiden under titlen *Samfundets Reform* over halvdelen af Dreiers tidsskrift af samme navn (1852-53), samt uddrag af *Fremtidens Folkeopdragelse* og den sidste tredjedel af »Clara Raphael-skriftet« (1851). I denne udgave tryktes også for første gang nogle sider fra Dreiers efterladte papirer; og samme år tryktes ligeledes for første gang et renskrift med titlen »Poesien« i tidsskriftet *Dialog*. Samtidigt syslede Erik Strybe med planer om at udgive samtlige Dreiers skrifter, både de trykte og de hidtil utrykte, men på grund af manglende understøttelse 'nøjedes' han med at skrive en doktordisputats, der straks blev standardværket om Dreiers liv og sociale tænkning set i relation til hans samtid (1959). Interessen for den geniale medicinstuderendes 'samfundsomkalfatrende' skrifter voksede i 60'erne, og efter fremkomsten af de her anmeldte bøger at dømme er den ingenlunde aftagende. Tværtimod. Det nys oprette-

de forlag *Clio* (formål: udgivelsen af kilder til og studier i Danmarks økonomiske og sociale historie) debuterede i sommeren 1974 med begyndelsen til virkeliggørelsen af Stybes gamle drøm: samtlige Dreiers skrifter - foreløbigt *Samfundets Reform* i fotomekanisk gengivelse.

Indtil videre kan man dog læse følgende af Dreiers skrifter i *ikke-gotisk* skrift. I Hauberg Mortensens og Nymarks udgave: *Folkenes Fremtid* (første halvdel), *Aandetroen og den frie Tænkning* (det hele) - (begge i deres helhed findes i Mondes udgave fra 1930), - »Clara Raphael-skriftet« (sidste halvdel), fire artikler fra *Samfundets Reform* om »Foreningen for Arbejdsklassens Vel« og arbejdsforeninger (tre af disse findes i Tidens udgave 1953) og håndskriftet »Poesien« (findes også i *Dialog* 1953). I Levys og Things bog kan man supplere med de første fem sider af *Fremtidens Folkeopdragelse* (det hele findes i Mondes udgave), »Forordet« fra det første nummer af *Samfundets Reform* (ikke tidligere genudgivet), og fra samme tidsskrift den løbende artikel »Capital og Arbejde« (findes også i Tidens udgave, men begge steder mangler artiklens fortsættelse under titlen »Næringsforholdenes Ordning« i nr. 6.). Endelig kan man i C.H. Petersens bog læse nogle sider fra et af de tidligste af Dreiers håndskrifter (Stybes fortegnelse, nr. 2 -dateret til 1846), som lidt misvisende kaldes for en »redegørelse« for Max Stimers *Der Einzige und sein Eigenthum*, idet der snarere er tale om en blanding af Stimers ideer og Dreiers egne selvransagelsestanker. (Tidligere trykt i tidsskriftet *A + B*, 1970).

Hauberg Mortensen og Nymark har udstyret deres Dreier-tekster med en kort generel indledning, en speciel introduktion til »Clara Raphael-skriftet«, et langt afsnit under titlen »Efterskrift« og endelig en fortegnelse dels over Dreier-tekster, dels over bøger, afsnit af bøger og tidsskriftsartikler om Dreier, der, så vidt jeg kan se, nærmest er udtømmende og ihvertfald er den mest fuldstændige og præcise på tryk. I indledningen giver forfatterne et udmærket rids af Dreiers korte liv og forfatterskab, og anfører, at de inden for den pladsbegrænsning, som bogens format sætter, har lagt vægt på de »ideologikritiske skrifter«. De anser endog som noget underordnet, at Dreier var »den første formulerede danske socialist«; hans egentlige betydning består i »hans radikale fremgangsmåde i kritikken af den borgerlige ideologi.« Det understreges, at Dreier fører angrebet ind i selve sproget, retskrivningen og alfabetet.

Dette lyder unægtelig af en opfattelse af ideologikritik, som kunne varme ethvert Frankfurterhjerter. Det havde derfor været nærliggende, at efterskriftet - da der alligevel skulle bruges et halvt hundrede sider til et sådant - benyttes til en dyberegående analyse og vurdering af Dreiers erkendelseskritiske værktøjskasse for nøjere at præcisere dens styrker og svagheder. Det pikante hos Dreier i denne sammenhæng er nemlig at ansatserne til en bevidsthedskritik nærmest peger i retning af en *slags* logisk empiricisme, dog med udgangspunkt direkte i det 18. århundredes mekanistiske associationspsykologi. Såfremt begrebet 'ideologikritik' skal rumme mere end et slogan, hvori ideologi står for 'det bestående' og kritik sættes lig med 'opposition', er en ideologikritik nok så problematisk hos Dreier. Nok er hans samfunds- og kulturkritik skarp og ubønhørlig, men den bunder i en uhyre utålmodighed med alt hvad der smager af det irrationelle, det uklare, det

mystificerende: alt, hvad der ikke er logisk og empirisk begrundet; med hans eget udtryk: »åndetroen«. Det nærmeste Dreier kommer til en ideologikritik er i hans opfattelse af åndetroen som en slags terrormiddel til undertrykkelse; men det er først og fremmest rationaliteten, som undertrykkes. Bevæbnet med arven efter Holbach og Condillac langer han modigt ud efter romanticismens og religionens vampyrer uden at ænse, hvilken terror der rummes i selve rationalitetsprincippet. At gøre Dreier til en tidlig repræsentant for ideologikritik er at forlange lovlig meget af Dreier eller lovlig lidt af begrebet. Det beundringsværdige hos Dreier er vel næppe hans bevidsthedskritik, men snarere styrken i en kontrast, han skaber ved at konfrontere det bestående med et rationelt, gennemsigtigt alternativ bygget på lighedsprincippet. En sådan vurdering kan man i hvert fald argumentere for. Sikkert også for det modsatte. Men forfatterne benytter sig ikke af lejligheden til at gøre det.

I stedet har Hauberg Mortensen og Nymark skrevet et »efterskrift«, som i form fremtræder som en leksikalsk realkommentar i ualfabetisk orden. Under stikord såsom statskirken, folkelig modstand, religionsfrihed, hegelianisme, Dreiers religionskritik, værdifrihed og dogmatik, sproget, stændertiden, København i 40'erne, Dreier og arbejderforeninger m.m. (i denne rækkefølge, men her tilfældigt udvalgt) leveres små afhandlinger på en halv til to sider. Rækkefølgen afspejler en vis progression fra det abstrakte til det konkrete, men ellers virker systematikken (hvis der er et system i det) noget tilfældigt. Dette indtryk forstærkes af, at de enkelte afsnit for det meste er rundet af på en måde, som tilsyneladende får dem til at hvile i sig selv. Heraf det leksikalske præg, men uden leksikonprincipets ubestridte fordel: den alfabetiske orden! Kvaliteten af disse små afhandlinger er, efter min mening, meget ujævn. De bygger i høj grad på oplysninger og synspunkter i Stybes bog (hvad der kun er fornuftigt) og enkelte andre afhandlinger, hvortil der lejlighedsvis knyttes selvstændige vurderinger. Men den måde, de enkelte emner behandles på, virker løsrevet og ofte tvivlsomt underbygget: i de mere abstrakte temaer i form af forenklinger, i de mere historiske i form af tidsforskydninger og misvisende karakteriseringer. F.eks. præsenteres P.F. Lundes pjecce, *Forslag til Forbedring i de arbejdende Classes Kaar* fra 1848, som udsendt i et tomrum, efter at Håndværkerdannelsesforeningen havde udspillet sin politiske rolle (s. 231). Faktisk forholder det sig således, at foreningen udgjorde kernen i Hippodrombevægelsen, som nåede sin kulmination i august og september 1848; men Lundes pjecce udkom i juli, og den vakte ikke alene opsigt med det samme - al den stund Lunde samtidig var en ledende skikkelse i Hippodrombevægelsen og nivalgt formand af foreningen - men pjecens ideer har tydeligt inspireret en forhandling mellem mestrene og svendene allerede i slutningen af august. Det er også misvisende at kalde Foreningen for Arbejdsklassens Vel for en »velgørehedsforening« (s. 233), da netop denne ene forening blandt de fem københavnske arbejderforeninger i 1850erne *ikke* byggede på den borgerlige 'hjælp til selvhjælp', men på arbejdernes egen 'selvhjælp', for nu at bruge datidens egen udtryksmåde. At den spæde danske arbejderbevidstheds fantasi så ikke rakte videre end til en slags gensidig anciennitet-løntillæggsforsikring, er en anden sag (og netop grunden til Dreiers angreb), men pointen er at den ikke desto mindre byggede på en erkendelse af klassesolida-

ritetens nødvendighed og - om end mindre klart - på en erkendelse af en klasse-modsætning over for det borgerlige samfund. Dette trods alt interessante trin i den danske arbejderklassens udvikling tilsløres fuldstændigt af betegnelsen »velgørenhedsforening«.

I en revideret udgave kunne det ikke helt vellykkede »efterskrift« måske forbedres ved enten at gøre det til et egentligt leksikalsk afsnit indeholdende grundigt kontrollerede og præcist udtrykte oplysninger om baggrundsstof eller ved at erstatte det med en sammenhængende, ræsonnerende afhandling; gerne om hvorvidt og hvori Dreier er en ideologikritiker, men ellers blot om Dreiers placering i samtidens socio-politiske kultur. I betragtning af, at forfatterne/redaktørerne vidste, at artiklerne »Capital og Arbejde« skulle udgives næsten samtidigt i Levys og Things antologi (og antagelig på forhånd havde aftalt denne tekstfordeling, da de to bøger findes i hinandens bibliografier), må man sige, at tekstudvalget er meget passende, da det omfatter noget af det bedste og mest modne af Dreiers værk. Hvorvidt udvælgelsen så afspejler en læggen vægt på »ideologikritik«, må forblive lige så uklart, som hvad der egentlig menes med denne i forbindelse med Dreier.

Levys og Things tekstudvalg dækker som nævnt Pio, Trier/Petersen og Bang foruden de nævnte Dreier-skrifter. Det er karakteristisk for deres udvalg, at det i høj grad består af artikler, som ikke tidligere har været genudgivet eller kun findes genoptrykt i spredte uddrag. For Pios vedkommende medtages *Socialistiske Blade II* (kun indledningen mangler) og syv artikler fra *Socialisten* fra juli 1871 til januar 1872. I sommeren 1974 udsendte Forlaget *Clio Socialistiske Blade I og II* og havde planer om genudgivelsen af hele *Socialisten*, men i skrivende stund er Levys og Things udvalg det foreløbigt mest fyldestgørende. Gerson Trier og Nicolaj Petersen er repræsenteret i fællesskab med syv artikler fra januar 1889 til juni 1890 fra deres modblad *Arbejderen* samt en løbeseddel og et flyveskrift fra henholdsvis 1891 og 1897. Enkeltvis repræsenteres de med hver et par artikler fra *Ny Tid* og *Socialisten* i tiden 1904-1915. Mig bekendt er ingen af disse artikler tidligere genoptrykt. Derimod har samtlige deres Gustav Bang-tekster tidligere været genudgivet. Tre artikler fra *Social-Demokraten* fra 1907 til 1911 findes i Nina Bangs og Emil Wiinblads Bang-antologi fra 1915, *Arbejderklassens Liv og dens Kamp*, og det er også herfra teksterne er taget. Foruden disse artikler er Bang repræsenteret med afsnittet om den franske revolution samt indledningen og afslutningen fra *Brydningstider i Europas Historie* (1910), som blev genoptrykt/genudgivet i henholdsvis 1917 og 1945 - desuden på engelsk i 1916 og 1955. Det er således Bangs mest 'populære' skrift, bortset fra *Den materialistiske Historieopfattelse* (1915), som blev genudgivet i 1928, 1934 og 1948. (Både *Brydningstider* og *Den materialistiske Historieopfattelse* er iøvrigt medtaget i Uffe Østergaards annoncerede bd. 2. af hans antologi/analyse under sidsmævnte titel. Bd. 1 udkom i 1973. Se anmeldelsen ndf.)

Man kan betragte Levys og Things (og andres) tekstudvalg ud fra to synsvinkler. Den ene er, hvorvidt de udvalgte tekster bidrager til markedstilgængeligheden af de valgte forfatters samtlige produktion. (I en tid, hvor en stærkt forøget interesse for tidligere tiders socialistiske skribenter modsvares af en stigende, men broget genudgivelsesvirksomhed, har jeg følt, at der er en vis nytte i at gøre rede for denne

'tekstografiske' side af sagen: hvor finder man hvad af hvem?) Den anden synsvinkel er de enkelte redaktørers formål og hvorvidt de valgte tekster bidrager dertil. Tekstografisk er Levys og Things Dreier-, Pio- og Trier/Petersen-tekster et substantielt bidrag - desto mere fordi de har været prisværdigt skånsomme med redaktørsaksen og har forsynet teksterne med koncise og korrekte realkommentarer. Det samme kan vist siges om Bangs artikler, mens afsnittene fra *Brydningstider* kan næppe være så utilgængelige - og antagelig ikke mere utilgængelige end *Den materialistiske Historieopfattelse*, som ikke er medtaget, men som man skulle tro var bedre egnet til bogens formål. Dette fører os imidlertid over i den anden vurderingssynsvinkel.

Bogens angivne formål er at levere et kildemateriale, som kan »vise, hvordan teorien hænger sammen med [arbejder] bevægelsens udvikling, for at vise hvilket forhold de forskellige tiders socialistiske teori stod i til bevægelsen.« (s. 7) Den valgte periode til belysning af dette spørgsmål er angivet som 1850-1900, men det skal forstås lidt elastisk, da teksternes affattelsestidspunkter faktisk strækker sig fra 1848 til 1911. Levys og Things tema er centralt og hæver sig over den indlysende betragtning, at socialistiske ideologier - som alle andre idéprodukter - er historisk betingede. I deres solide indledning og ret rammende introduktioner til de enkelte 'teoretikere' lægger de op til en grundigere analyse og diskussion af det problemfyldte spørgsmål, men det ville være for meget sagt at hævde, at forfatterne eller deres tekster har »vist« nogen *bestemt* sammenhæng mellem teoritrin og bevægelses-trin.

Tendensen i deres bevarelse er ellers tydelig nok. Nødvendigvis forenklet men forhåbentlig loyalt gengivet kan den fremstilles således: Dreiers radikale tænkning er rettet mod det borgerlige samfunds ideologiproducerende institutioner, men det lykkedes ham ikke at overskride det før-industrielle håndværkersamfunds horisonter. Da industrialiseringen dog er tilstrækkeligt fremskreden, sætter Pio ind på det retoriske og organisatoriske område, men han er teoretisk svagt funderet og snarere knytter sig til den progressive borgerlige radikalitet (Lassalle). Først efter at arbejderbevægelsen træder ind i en videreudviklet faglig og partipolitisk fase, viser den teorifattige, organisationscentrerede holdning sig farlig; og på dette tidspunkt bidrager Trier og Petersen med en for danske forhold »uhyre avanceret« revolutionær teoretisk forståelse for betydningen af, »at forbinde den politiske taktik med en analyse af klassekampens former og med den historiske materialisme« - og med i det hele taget »at insistere på, at det teoretiske arbejde blev en vigtigere del af partiets virksomhed.« (s. 16) Men den teoretiske opposition slår ikke igennem, og arven går videre gennem den oppositionelle ungdom til DKP's forløber. Endelig kommer Bang, som fremstilles som en betydelig, men ufarlig teoriehistorisk figur sat i partihistorisk parentes. Man er ikke i tvivl om, at bogens centrale skikkelser er Trier og Petersen, »to velkede teoretikere, der stod sikkert forankret i den marxistiske teori.« (s. 15). Det udvalgte 'kildemateriale' kan stort set siges at kunne bære den ene side af forfatternes tema, nemlig forskellene i den socialistiske teori. Om udviklingstrinene i arbejderbevægelsen siger teksterne ikke ret meget. Analyser heraf må naturligvis bygge på et helt anderledes omfattende og varieret materiale.

Men hvis man forudsætter arbejderbevægelsens historie nogenlunde bekendt, så viser der sig et ejendommeligt paradoks: det er netop den svageste af de socialistiske teoretikere, som satte noget varigt igang, mens repræsentanterne for den mere udviklede teori enten dukkede for tidligt op eller ikke slog igennem eller blev sat i parentes. Og Levys og Things tema rejser flere problemer. Hvorvidt kan man overhovedet tale om *dansk* socialistisk teori? Bang er i høj grad en dansk version af den tyske (egentlig østrigske) Kautskys scientistiske, deterministiske Marxisme; Petersen og især Trier repræsenterer den mere intelligente marxistiske tradition omkring Engels i England; Dreier hører intellektuelt hjemme i den franske oplysningstid; og Pio forbliver en svært gennemskuelig blanding af en række på hinanden følgende danske og udenlandske inspirationskilder med særligt tryk på den sidste han på et givet tidspunkt var kommet i berøring med. Dernæst er der spørgsmålet om, hvad der skal forstås med *teori*. Begrebet må miste en hel del præcisionsindhold, når det skal rumme både Pios retorik og Bangs naturlovslignende opfattelse af historiens forløb. Personligt foretrækker jeg det mere sammensatte begreb 'ideologi' (i den betydning, Lenin engang har brugt det), da det rummer værdi- og aktionselementer, uden hvilke man aldrig vil kunne etablere en sammenhæng mellem idéer og bevægelser. Og endelig er der spørgsmålet om, hvorvidt man konsekvent kan etablere en logisk og/eller kausal sammenhæng mellem disse overvejende *udefra kommende* 'teorier' og specifikke udviklingstrin i den *danske* arbejderbevægelse. For det er naturligvis ikke blot et spørgsmål om at flette de pågældende teoretikers virke ind i danske historiske omstændigheder. Det er ikke svært at skimte en vis sammenhæng i 1860ernes voksende 'relative deprivation', den vordende højkonjunktur i begyndelsen af 70'erne, kommunardopstandens skrækvirkning i Danmark og Pios velpublicerede agitation og faktiske organisationstalent. Det er også nemt at forstå, at socialdemokratiet netop på det givne tidspunkt havde god brug for den borgerlige intellektuelle respektabilitet, som dr. phil. Gustav Bangs lærdomsglans kastede over partiet. Hvad der er vanskeligt, er at sætte *indholdet* af de forskellige teorier i forbindelse med den *danske* arbejderklassens og -bevægelses strukturelle og ideologiske udviklingstrin på en sådan måde, at de er lige uforståelige uden hinanden.

En løsning af denne opgave forudsætter for det første meget mere indgående analyser af den danske arbejderbevægelses historie, end vi nu er i besiddelse af. For det andet kræver det en metode og tilhørende begrebsapparat, som på en gang er afpasset den konkrete forsknings kildegrundlag og tilpasset en logisk meningsfyldt teori. For det tredje, må forholdet mellem den danske arbejderbevægelses udviklingstrin og 'dansk socialistisk teori' sættes ind i den bredere europæiske sammenhæng - eller endda en global sammenhæng. Levy og Thing har vist ikke forestillet sig, at de har leveret en klar løsning på disse problemer. Men de har formuleret et centralt spørgsmål på en intelligent og stimulerende måde, og de har leveret et praktisk og omhyggeligt udarbejdet bidrag til udforskningen af arbejderbevægelsens historie.

Carl Heinrich Petersens bog adskiller sig væsentligt fra de to forudgående, hvad angår formål og størrelse. Den er et af kildehefterne i Gyldendals skolebogsserie:

»Historie og samfund/Kilder og tal«. Man leder forgæves efter tal, men finder til gengæld en snes tekster fordelt på 11 personer og to organisationer (Jfr. ovf. i de indledende afsnit) »dækkende alle væsentlige retninger og strømninger blandt danske revolutionære gennem ca. 100 år...« (Forord) Inden for små 70 tekstsider må dækningen givetvis være noget tynd og få karakter af smagsprøver. Til gengæld opnås det tilsigtede indtryk af stor variation i værdiforestillinger og synspunkter hos den yderste ventre og anarkistiske opposition. I forhold til Petersens tidligere bog, *Danske Revolutionære* fra 1970, er alle tekststykkerne nye undtaget afsnittet om Andreas Fritzer, som gengiver dele af båndoptagelsesinterviewet fra 1963. Teksterne indledes med kortfattede oplysninger, fortrinsvis biografiske, der suppleres med et leksikalsk, biografisk afsnit og en bladliste bagest i bogen. Redaktøren selv opfatter ikke bogen som andet end en indledning og tilskyndelse til videre læsning, og til dette formål er medtaget en passende sammensat litteraturliste. Bogen er forsynet med en kort indledning, hvori forfatteren forsøger at skitsere nogle væsentlige træk af begrebet revolutionær socialisme, som munder ud i denne erkendelse, at »virkeligheden er mere kompliceret end alle skemaer.« I betragtning af, at Carl Heinrich Petersen uden tvivl er den største kender af de danske revolutionære socialister og nærmest denne sammensatte retningsnulevende »grand old man«, kan man kun tilskrive hans indledning en selvstændig kildeværdi.

På baggrund af fremkomsten af de her anmeldte bøger samt en række andre nye udkomne og forestående tekstudgaver kunne man rejse spørgsmålet, om tiden ikke var inde til at overveje en koordineret indsats til udgivelsen af en række socialistiske forfatters samlede værker i tilpas lærde udgaver, dvs. forsynede med et systematisk noteapparat byggende på grundig udforskning af de materielle og idémæssige påvirkninger på de enkelte forfattere. Et sådant arbejde kan ikke være et mål i sig selv, men det kunne danne et solidt grundlag for den videre forskning og for tænkningens vekselvirkning med handlingen.

Michael Wolfe

Karl Radek und die deutsch-sowjetischen Beziehungen 1918-1923.

Schriftenreihe des Forschungsinstituts der Friedrich-Ebert-Stiftung bd. 98, Verlag Neue Gesellschaft, Bonn 1973, 163 s, 20.- DM

Bogens titel er noget misvisende, det drejer sig i virkeligheden om et stykke parti-historie, nemlig forholdet mellem Komintern og KPD og derunder specielt Radeks indflydelse på KPD's politik. Det er en »Dissertation« skrevet hos Theodor Schieder i Köln, som allerede har inspireret adskillige Dissertationer om arbejderbevægelsens historie, f.eks. H. J. Steinberg og H. C. Schröder, som ligeledes er udkommet i Friedrich-Ebert-Stiftungs skriftserie. Denne adskiller sig imidlertid fra de to nævnte ved sin store overfladiskhed både i det formelle og i konklusionerne.

Goldbach omtaler indledningsvis kort Radeks ophold i Tyskland før 1914 og hans samarbejde med de marxistiske grupper indenfor SPD uden dog at kunne forbinde dette med politikken i perioden 1918-1923. I denne periode udviklede KPD sig fra en relativ lille organisation til et marxistisk masseparti, hvis indflydelse i arbejderklassen i perioder var lige så stor som SPD's. Denne udvikling ledsagedes af ret voldsomme diskussioner og indbyrdes modstridende teoretiske forestillinger - f. eks. »offensivteorien« fra marts 1921 og »enhedsfrontteorien« 1921-23. Goldbach behandler stort set de vigtigste hændelser i perioden, men alene med Radeks betydning for dem som synsvinkel. Imidlertid har hun oversat centrale afhandlinger og kildepublikationer som f. eks. Karl Retzlaw: Spartakus, Horst Lademacher: Die Zimmerwalder Bewegung, H.M. Bock: Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918-1923, K. H. Tjaden: Struktur und Funktion der »KPD-Opposition« (KPO), A. G. Loewy: Die Weltgeschichte ist das Weltgericht, Arnold Reisberg: An den Quellen der Einheitsfrontpolitik for bare at nævne nogle af de vigtigste. Som følge deraf kan hun ikke placere Radek i de faktiske hændelser -hun tildeler ham en altfor betydningsfuld rolle- og fortegner derfor billedet. I øvrigt lykkes det hende ikke at koordinere sit stof og hun modsiger således sig selv adskillige gange. Derudover er der mange sjskefejl i bogen.

Hendes hovedteser er 1) at Radek bestemte KPD's politik alene, de tyske kommunister var kun statister/sekundanter, som han instruerede. Senest fra 1921 var Komintern kommandocentralen, hvorfra der udgik befalinger til de blindt adlydende »Befehlsempfänger« rundt omkring i verden. 2) Radeks politik havde ét formål: ikke at gennemføre revolutionen i Mellemeuropa, men hjælp og understøttelse til

Sovjetunionen (dette opfattet som en modsætning). Det første punkt stemmer ikke overens med de hidtidige forskningsresultater (f.eks. de ovennævnte publikationer, som alle har et meget bredere kilde- og literaturgrundlag end Goldbach) og er heller ikke sandsynliggjort af Goldbach selv. Det er selvfølgelig rigtigt, at III. Internationale havde betydelig større indflydelse på sine nationale sektioner end II. Internationale, det var imidlertid en af forudsætningerne for dens oprettelse. Men Goldbach fortsætter kun en tradition for en kommunismeforskning, hvis formål hovedsagelig er politisk: nemlig bekæmpelsen af kommunisme/socialisme - en af denne retnings førende personer er Richard Löwenthal, fra hvem Goldbach har overtaget sine problemstillinger, som de hyppige citater viser. Imidlertid er den kolde krig neddæmpet ret betydeligt for tiden og mere videnskabelige kriterier har været fremherskende i de senere år. Hendes 1. tese er således en ubevist påstand, som også 2. tese. Radeks amerikanske biograf Warren Lerner (Karl Radek - The Last Internationalist, Stanford 1970) har netop fremhævet hans stærke internationalisme og det stemmer heller ikke overens med Radeks politik iøvrigt. Det er altså en ret mislykket afhandling, og da også Lerner's biografi er et noget overfladisk foretagende må man håbe, at der snart kommer en grundigere analyse af Radek, hvis betydning er uomtvistelig.

Gerd Callesen

Antonio Gramsci:

Politik og kultur

Artikler og breve udvalgt af Kjeld Østerling Nielsen. København, Gyldendals uglebøger, 1972. 211 s. kr. 33,50.

Antonio Gramsci: Arbejderkontrol, arbejdsråd, arbejdsstyre, udvalgt og oversat af Jørgen Stender Clausen. København, Rhodos 1973 s. 293, kr. 42,50.

Disse to bøger har den fortjeneste, at de for en bredere gruppe danske læsere, der ikke er specialister, åbner et vindue ud mod den italienske arbejder- og kommunistiske bevægelses historie, og i særlig grad mod Antonio Gramscis teoretiske bidrag. Det må ønskes, at dette arbejde må fortsætte og inddrage både andre personligheder fra den italienske teoretiske marxisme - som f.eks. Antonio Labriola - og den nyere generation af marxistiske forskere, der er kommet frem i løbet af 60'erne. Beg-

ge tilrettelæggere giver os et udvalg af Gramscis tekster og samtidig en politisk fortolkning af disse og af den teoretiske betydning, de har fået. De to udvalg er imidlertid af forskelligt præg: J. Stender Clausen præsenterer os for en venstreorienteret og marxistisk-leninistisk Gramsci, såvel på det teoretiske som på det politiske plan, mens K. Østerling Nielsen introducerer en national, moderat, reformistisk Gramsci. Dette er naturligvis årsagen til det forskellige tekstudvalg, der fremlægges: J.S.C. koncentrerer sig om den »ordinovistiske« periode fra 1919 til 1922, mens K.Ø.N. derimod foretrækker de mere »modne« skrifter fra *Quaderni del carcere* (Fængselsoptegnelser) og *Lettere* (Brevene) (1926-37). Men begge ser en slags teoretisk kontinuitet hos Gramsci og får den frem ved at tilføje skrifter fra tidligere og senere perioder, der netop skal bevidne denne kontinuitet og enhed i inspiration og tænkning. Yderligere er ingen af de to i tvivl om, at »Gramscis bidrag til den marxistisk-leninistiske teoris udvikling består i første række i hans søgen efter en revolutionsstrategi for de højtudviklede vestlige samfund...« (S. C., s. 292, og K.Ø.N., s. 9). Der er tale om bedømmelse og erklæringer, der fremsættes med megen sikkerhed, men som dog har den fejl, at de overser - eller lader som om de overser - resultaterne af de sidste 10 års teoretiske debat og forskning af den italienske arbejderbevægelses historie og af Gramsci selv, såvel i Italien som i udlandet; forskning og debatter, som modsiger disse konklusioner eller under alle omstændigheder gør dem meget mere problematiske. Jeg vil her søge at give nogle henvisninger til disse analyser af den marxistiske tænkning i Italien, uden derfor at overse formålet med denne note, at uddybe indholdet af de to bøger, der er tale om. Bogen *Arbejderkontrol, arbejdsråd, arbejderstyre*, - udvalgt og oversat af Jørgen Stender Clausen - indeholder en temmelig fuldstændig og repræsentativ samling af alle de vigtigste politiske skrifter, der blev offentliggjort af Gramsci i *Ordine Nuovo* i perioden 1919-1921. Tilrettelæggeren har herudover med et uheldigt metodologisk valg villet inkludere nogle artikler, der fremkom i årene 1917-1919 i »*Città futura*«, »*Avanti!*« og i »*Grido del popolo*«, og to skrifter, der er langt senere end den »ordinovistiske« periode, (*Nødvendigheden af en ideologisk skoling*, 1925; og *Vedrørende det syditalienske spørgsmål*, 1926), som det ville have været bedre at holde udenfor, fordi de er udtryk for en anden teoretisk fase i Gramscis tænkning. Jeg har allerede søgt at gøre opmærksom på dette i min anmeldelse af denne bog i nr. 238 af *politisk revy*, 1974, og det er med stor klarhed og autoritet blevet understreget af den kendte italienske kommunistiske teoretiker og leder Emilio Sereni i IKP's teoretiske tidsskrift, som han redigerer (*Critica marxista*, n. 5, 1972, »Fascismo, capitale finanziario e capitale monopolistico nelle analisi dei comunisti italiani« (»Fascisme, finanskapital og monopolkapital i de italienske kommunisters analyse«)). Bogen er forsynet med et »Efterskrift«, som mens det udmærket identificerer nogle momenter af Gramscis udvikling og politisk-teoretiske erfaring, dog undgår en uddybning af de emner, som træder frem i disse skrifter. Uden en sådan uddybning antager definitionen af Gramsci som »marxist-leninist« (s. 283) og den påberåbte parallel mellem rådene i 1921 og dem 1974 (s. 293) karakter af politisk udnyttelse af Gramsci, som - udover at være lidet korrekt videnskabeligt set - politisk er unyttigt, fordi det ikke fører et eneste skridt

fremad mod en løsning af de problemer, som den aktuelle bevægelse står overfor, og som er af kvalitativt forskellig karakter, og det i et sådant omfang, at en tilbagevendende til Gramsci ville være et teoretisk og politisk tilbageskridt i forhold til de sidste 10 års arbejderkampe i Italien. I virkeligheden har den marxistiske forskning i Italien i løbet af de sidste 10 år i stadig højere grad fundet ud af, at problemet ikke så meget er, om man skal gå imod Gramsci eller vende tilbage til Gramsci, men snarere at man skal komme ud over Gramsci. Dette gælder for hele den mere alvorlige marxistiske forskning, om den så er forbundet med IKP (fx Sereni) eller ej (S. Merli, *I nostri conti con la teoria della »rivoluzione senza rivoluzione« di Gramsci*, (Vores opgør med Gramscis teori om »revolution uden revolution«) »Giovane Critica«, 17 (efterår 1967, s. 62) Denne gradvise afstandtagen fra Gramsci skyldes de dybtgående ændringer, der er indtrådt som følge af de sidste års klassekampe og den rolle, som arbejderklassen har haft i disse inden for selve teorien. Det er de dybtgående ændringer, der har fundet sted i produktionssystemet og i arbejdsorganiseringen, der med deres revolutionering af de tidligere klassesammensætnings-niveauer, har fremkaldt den himmelvide afstand fra den traditionelle tematik med »hegemoni«, »historisk blok«, »moderne fyrste« og det »syditalienske spørgsmål«. Det vil imidlertid være ueksakt at benægte, at visse grupper og visse intellektuelle fornylig har forsøgt at relancere Gramsci, også i Italien. Dette er blevet forsøgt såvel inden for IKP - men efterhånden også her mere som en slags ærbødig og formel reverens end som en virkelig overbevisning - som i nogle grupper af det ikke-kommunistiske venstre. Hos de sidstnævnte vender man tilbage til og fornyer illusionerne om at kalde den påståede revolutionære ånd i Gramscis tænkning tillive igen, det vil sige den »ordinovistiske« og »råds-ånden«. (F.eks. artiklen af M. Salvatori i »Manifesto«, 1970, nr. 10-11, s. 43). I disse forsøg prøver man at understrege de bånd, der er mellem Gramsci og de andre europæiske teoretikere inden for *Linkskommunismen*. Det er korrekt, men det kan kun være behandlingens udgangspunkt. Det, der står tilbage at analysere, er netop problemet med en skelnen mellem hans rådsforslag og de forslag, der stammer fra folm som Korsch eller Pannekoek. En analyse af denne type finder vi hos en seriøs tysk forsker, som har offentliggjort et yderst betydningsfuldt essay om emnet (Christian Riechers, *Antonio Gramsci, Marxismus in Italien*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a.M., 1970). Jeg er ikke helt enig med denne bogs analyse, men man må anerkende dens dybde og dens teoretiske præcision. For Riechers tager de mennesker ikke fejl, der gør en legitim reformistisk brug af Gramsci, men derimod den minoritet af underordnede intellektuelle, som opkaster og prædiker en mystificerende revolutionær brug af ham. Riechers minder de teoretikere fra den traditionelle »venstre«-opposition (dvs. mindretallet), som fremfører en »arbejderrådenes« Gramsci, der endnu skulle være aktuel, i det mindste som teoretiker for »det proletariske demokrati«, om den afgjort sorel'ske inspiration hos den ordinovistiske Gramsci og udpeger det, som fra og med »de to røde år« (1919-1921) bliver det konstante i Gramscis politiske teori: nemlig den »produktivistiske« vision, der gør hans råds-hypotese fremmed for den europæiske debat, samtidig med at

han fastholder det »enheds«-program, der udtrykkes i Lyon-teserne (cfr. s. 85), og som man så i praksis' filosofiske forklædning genfinder i de moderne refleksioner. Disse vurderinger baserer sig på en analyse, som denne tyske forsker gennemfører i anden del af sin bog, igennem et systematisk studium af den teoretiske udvikling hos Gramsci parrallelt med marxismens filosofiske genoptagelse hos Lukács og Korsch. Under en rent politisk synsvinkel præsenterer den gramsci'ske tese sig som en progressistisk syntese for de lande, der har en liberal tradition, og hvor nogle store intellektuelle figurer har evnen til at blive ledere af kulturen, subjekter for hegemoni, dvs. *partier*. Selv Croce udøvede i over et halvt århundrede - for nu at udtrykke det med gramsci'sk sprogbrug - en parti-funktion i Italien. Men i et udviklet kapitalistisk land, hvor reproduktionen af store nationale intellektuelle af Croces type er utænkelig, og hvor den fremadskridende socialisering af arbejdet ubønhørligt opsluger de tilbageblevne former for »autonomi«, er det lige så utænkeligt med en hegemonisk, etisk-pædagogisk funktion for den »moderne fyrste«. I et samfund som det nuværende vil der være en konstant krise for en strategi, der tenderer mod at realisere en hegemonisk ledelse via »konsensus«, og den krise vil udspringe af den stadige revolutionering, som kapitalen indfører i produktionsprocessen og af selve den superstrukturelle dynamik, med pulverisering af den kulturelle tradition og dermed af identifikationsmuligheden med det »nationalt-folkelige«. Hvis det er rigtigt, at der i klassestrukturen og i klassesammensætningen er foregået en revolution, der har forvist den gamle faglærte arbejder til en plads som forældet figur - han som var hovedpersonen i de store faglige kampe - og hvorpå IKP's strategi lige indtil befrielsen har været materielt baseret, må man konkludere, at den eneste mulighed for rekonstruering af den revolutionære teori i dag ligger i analysen af *den nye arbejdersituation*, der er fremkaldt af den kapitalistiske udvikling. Det er over for disse opgaver og disse krav til den teoretiske analyse af i dag, at Gramscis teori afsløres som uegnet. Og det er bestemt ikke noget tilfælde, at det netop er dette behov for at accelerere den radikale fornyelsesproces af hele klassebevægelsen, så man kan opfatte den med større klarhed med de begrænsninger og mangler der ligger i dens tænkningens beskaffenhed, der i dag generaliseres. Afstanden fra Gramsci er ikke frugten af en abstrakt intellektuel viljesakt, men resultatet af en virkelig politisk proces, der ubevidst er forberedt af den nye arbejdergeneration. Jeg bemærkede allerede i et tidligere skrift, at der hos Gramsci ikke er spor af hverken *Kapitalismens udvikling i Rusland* eller *Arbejderklassens situation i England*, eller den IV. sektion af Kapitalens 1. bog (se Gramsci, *Althusser og superstrukturen* i *Kinok* nr. 21, 1973 og cfr. S. Merli, art. cit. s. 72). Gramscis politiske tænkning er helt vendt mod problemet om den kollektive intellektuelle og den »moderne fyrste«, som har sine rødder i Italiens historie, men arbejderklassens historie er overset, idet den anses for at være subaltern og dirigeret udefra i forhold til den politiske jakobiner, partiet, den historiske blok. Konsekvenserne af denne afgrænsede interesse reflekteres negativt, som Riechers med rette fremhæver, på analysen af den italienske situation, som findes i Lyon-teserne, hvor de frontistiske implikationer allerede er til stede som resultat af et deformerende og ikke - marxistisk syn på facismen, det forbin-

des med et initiativ hos bagstræberiske grupper i borgerskabet (agrarerne) i stedet for med en *bestemt fase* i det kapitalistiske system. Det er faktisk blevet fremhævet - bl.a. af Sereni - at »agrarerne« er kapitalister i nøjagtig samme grad som industriherrerne, hvorfor deres enighed med disse er grundlagt på et interesse-fællesskab, som aldeles ikke er typisk for et tilbagestående land, som Gramsci mente. Derudover skal det erkendes, at denne tilbageståenheds-ideologi - i det mindste i Italien - lå til grund og stadig ligger til grund for den antifascistiske frontisme med dens demokratiske illusioner. Til grund herfor - bemærker Merli i den citerede artikel - ligger en overbevisning om systemets ubestemte mulighed for fuldkommengørelse, og begrebet revolutionært brud erstattes med begrebet revolution i to tempi, *revolution uden revolution*. Forbindelsen mellem arbejderkampe og organisation, der er af leninistisk oprindelse, erstattes af den progressive mekanisme med revolution i to tempi, der støttes på præmisserne for erobringen af flertallet for arbejderklassen og for erobring af flertallet i magtkombinationen. Den fuldstændige udvikling af disse begreber har vi hos Gramsci fra og med 1926. Men det ville være intellektuelt naivt at benægte, at de allerede er til stede som kim i den »ordinovistiske« fase, hvor forskellige forskere har fremhævet eksistensen i udviklet form af en evolutionistisk produktivisme, som gør, at det for Gramsci ikke så meget er den kapitalistiske produktionsorganisation der er spørgsmålet, men snarere ledelsen af den. Den ændring man kæmper for, også i 1919-1921, er ikke en ændring af produktionssystemet, men en ændring i produktionssystemet, der for at genvinde sin fulde funktionalitet kun har brug for at genetablere et »samarbejde med arbejdsmanden, med den faglærte, med administrationsfunktionæren, med ingeniøren, med den tekniske direktør« og at skille sig af med den private ejer, der er blevet »et dødt punkt«, »en forhindring, som må elimineres« (cfr. L. Tomasetta, *I consigli di fabbrica nel Gramsci «ordinovista»* (Fabriksrådene hos den »ordinovistiske« Gramsci) i »Problemi del socialismo« 1971, nr. 2-3) Produktivismen er altså ikke et »omsving« i IKPs politik i 70'erne, men har sine fjerne rødder i den gramsci'ske historicisme, hvor den deterministiske komponent social evolution baserer sig på en pseudo-dialektik, der er blottet for enhver virkelig modsætning og ses i formidlingens tegn. Derfor mener jeg, Merli har ret, når han i den citerede artikel (s. 63) skriver: »Det kommunistiske parti, Amendola, de kommunistiske historikere usurperer ikke noget, når de påberåber sig en gramsci'sk kontinuitet inden for den centrale ledergruppe og i bevægelsens udviklingslinje; de gør ikke andet end som fortolknings-model at anvende det konkret historiske i en proces i stedet for enkelte ledes og aktivers intellektuelle biografi«.

Den knappe plads tvinger os til at gå over til at beskæftige os med den anden bog, der her er genstand for anmeldelse, nemlig *Politik og kultur*, redigeret af Kjeld Østerling Nielsen. Ud fra et redigerings-synspunkt er det udvalg, der her er foretaget, af en sådan karakter, at det kan retfærdiggøre den hårde kritik, der har mødt denne bog (Se Claus Brylids anmeldelse i *politisk revy* nr. 212, side 10). Det forekommer vanskeligt at forstå, hvilken funktion tilrettelæggeren tiltænker en lille bog på ca. 200 sider, som påstås at give et repræsentativt udvalg af Gramscis komplette værker fra 1916 til 1936.

Bogen afsluttes med et »Tillæg«, der gengiver to breve fra Gramsci fra 1926, der handler om striden i det sovjetiske kommunistparti. Her søger K.Ø.N. at præsentere os for en Gramsci, der er i polemik med sit parti, som pioner for den nye epoke, der begynder efter stalinismen. Men ikke blot modsiger IKP's historie fra 1924 til 1926 og den rolle, som Gramsci spillede i denne periode, en sådan antagelse, men selve analysen af Gramscis 3.-internationalistiske teoretiske horisont afslører for os, at disse holdninger ikke udgør noget *kvalitativt* brud med den 3. Internationale ortodokse, doktrinære apparat, netop fordi de er en taktisk variant af disse. Fra stalinismen optager Gramsci den centrale opfattelse af revolutionen gennem demokratiske etaper der specielt er udarbejdet for de vestlige lande. Yderligere må det tilføjes, at modsætningerne mellem Gramsci og den kommunistiske Internationale, hvor alvorlige de end kan have været, ikke munder ud i udarbejdelsen og organisationen af en linie, der overvinder de svage punkter ved en internationalisme, der ses i funktion af nationale russiske interesser. Gramsci sætter ikke spørgsmålstegn ved *statalismen* som netop var det element, der bragte såvel den 2. som den 3. Internationale i krise, ved at føre dem til en bureaukratisk-formalistisk degeneration af begrebet »politik«. Det er ikke noget tilfælde, at han af den socialistiske aktions hovedstøttepunkter optager de to retninger, der kun tilsyneladende er modstridende, nemlig *statalismen* og *demokratiet*. K.Ø.N. skriver i sin indledning, at »udgangspunktet er hos Gramsci ikke kritikken af den politiske økonomi, men ideen - viljen - dissens organisation.« (s. 10). Dette er uden tvivl sandt. Hvad der imidlertid kan være af interesse for at se, i hvilken retning Gramsci udvikler sit teoretiske bidrag er, om han ved slutningen af sine undersøgelser kommer frem til en kritik af den politiske økonomi, dvs. om hans tænkning på et vist tidspunkt smelter sammen med Marx' eller tværtimod stadigt mere afviger fra denne ad veje, der vel kan være originale men bestemt ikke marxistiske. En rekonstruktion af Gramscis politiske tænkning må tage hensyn til nøglebegrebet *civilt samfund* og begrebet *hegemoni*. Begrebet *civilt samfund* tages op af Marx, der identificerer det med det strukturelle moment. For Marx omfatter det civile samfund »hele komplekset af de materielle relationer« og »hele komplekset af det kommercielle og industrielle liv«: det udgør »den virkelige arne, skuepladsen for al historie«. Hos Gramsci hører det civile samfund derimod ikke til det strukturelle moment, men til superstrukturen. Det civile samfund er her komplekset af de ideologisk-kulturelle relationer, komplekset af det åndelige og intellektuelle liv. For Gramsci befinder »den virkelige arne, skuepladsen for al historie« sig altså et andet sted end for Marx. Det betyder - som det med rette er blevet sagt - at »såvel hos Marx som hos Gramsci repræsenterer det civile samfund, og ikke staten som hos Hegel, det aktive og positive moment i den historiske udvikling. Men hos Marx er dette aktive og positive moment strukturelt, hos Gramsci superstrukturelt.« (Norberto Bobbio, »Gramsci e la concezione della società civile« (Gramsci og opfattelsen af det civile samfund) i *Gramsci e la cultura contemporanea* (Gramsci og den samtidige kultur), vol. I, Editori Riuniti, Roma, 1969, s. 86). Det giver sig selv at denne flytning af det civile samfund fra strukturen (Marx) til superstrukturen, som

Gramsci foretager, har stor betydning for selve opfattelsen af forholdet mellem struktur og superstruktur. Marx betragter de to momenter som værende altid i gensidig relation, men det første som primært og underordnende moment, det andet som sekundært og underordnet; hos Gramsci er det lige modsat. Om begrebet »hegemoni må vi her nøjes med at bemærke, at det er Gramsci selv, der henviser til dette begreb, der anvendes af Lenin. Det er imidlertid nødvendigt at minde om, at den brug, Gramsci gør af det, adskiller sig fra Lenins, mens den kan genfindes i Stalins vanlige sprogforbrug, hvor begrebet er blevet kanoniseret. Det er igen Bobbio, der fremhæver, at Lenin foretrak at tale om *ledelse* (rukovodstvo) og *leder* (rukovoditel). I Gramscis sprogbrug kom udtrykket ind meget senere (1926), mens det ikke forekommer ret meget i de skrifter af direkte leninistisk inspiration, der stammer fra årene 1919-1921. Det er os ikke muligt her at gå dybere ind på disse aspekter, og vi henviser iøvrigt til, hvad der allerede er skrevet på de foregående sider herom. Det interesserede mig blot at fremhæve, at problemet om »marxismen« hos Gramsci er mere kompliceret, end begge de to danske »iagttagere« har vist sig at mene.

Bruno Amoroso

Bo Gustafsson:

Marxism och revisionism.

Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar. Ekonomisk-historiska studier 4, utgivna av Uppsala universitets ekonomisk-historiska institutionen genom Karl-Gustav Hildebrand. Uppsala 1969. 434 s. Sv. kr. 69.00.

Det har længe været en påtrængende opgave at få gennemanalysere den tidlige reformismes og revisionismes materielle og idémæssige betingelser. Blandt en række undersøgelser fra de senere år er Bo Gustafssons bog den væsentligste for forståelsen af den idémæssige udvikling, mens de socialøkonomisk og klassestrukturelle forudsætninger stadig venter på en grundig undersøgelse.

I det følgende vil jeg operere med tre begreber: 1. en førmarxistisk reformisme, der synes at have eksisteret i så at sige alle landes arbejderbevægelser, og som lever som en understrøm i mange socialdemokratier, efter at marxismen officielt er an-

taget som teori. 2. en »marxistisk« reformisme, hvis klareste udtryk var kautskyanismen og den øvrige centrisme i SPD, og 3. den egentlige revisionisme, der baseredes på en ideologisk kritik af den marxisme, der udvikledes i 1880'erne og 1890'erne. Jeg vil her undlade at inddrage udviklingen af nyere reformistiske/revisionistiske tendenser fra tiden efter den første verdenskrig, fordi det vil involvere en diskussion af dels de nye forudsætninger i kapitalismens udvikling og dels leninismen og dens forhold til marxismen i 2. internationale - et vigtigt problem, som Bo Gustafssons bog til en vis grad illustrerer, fordi forfatteren forholder sig til revisionismen og den tidlige marxistiske reformisme ud fra et marxistisk-leninistisk standpunkt. Bo Gustafsson har afgrænset sit studie til at ville »genom beskrivning och analys av samtida källor söka fastställa det konkreta teoretiska innehållet i 1890-talets revisionism. Först när den grunden är lagd är det möjligt att dra bestämda slutsatser om revisionismens faktiska innebörd och gå vidare till den större frågan om sambandet mellan revisionismen och hela den politiska, sociala och ekonomiska utvecklingen i det dåtida Europa« (s. 5).

Følgelig er derfor redegørelsen for den økonomiske og politiske udvikling i de sidste årtier af det 19. århundrede meget kortfattet og blot et resumé af hidtidige opfattelser heraf. Det er for kalejdoskopisk til at give en egentlig forklaring på revisionismens opståen. Men det påpeges klart, at på to felter var jorden beredt for revisionismen ved SPDs udvikling i årtiet før dens fremkomst. Der havde udviklet sig en reformistisk praksis i ret store dele af partiet, efter at illegaliteten var ophævet og marxismen var svagt konsolideret i arbejderklassen. Det gjorde det forholdsvist let for Bernstein at knytte an til en præmarxistisk, idealistisk farvet reformisme. Arbejdet med at udvikle en marxistisk forståelse i arbejderklassen var langt fra fuldendt - fagforeningerne udgjorde en betydelig barriere herimod - og derfor blev Bernsteins angreb på marxismen i det væsentlige et opgør med relativt få ideologer, selvom det selvfølgelig fik vidtgående betydning for klassens praksis i bred forstand og virkede som en faktor, der hæmmede en videre marxificering af partiet. Over for en i klassen solidt funderet marxisme havde Bernsteins småborgerlige, idealistiske elekticisme næppe haft store gennemslagsmuligheder. Spørgsmålet om, hvorvidt den udformning marxismen havde fået i tiden efter Marx' død, gjorde den mindre modstandsdygtig over for revisionismen, behandler Bo Gustafsson ret summarisk. Han forekommer mig i for høj grad at identificere den med Engels' opfattelse. Det er rigtigt, at Engels udøvede en indflydelse i denne periode fuldt på højde med Marx' egen, og det er også vigtigt, som Bo Gustafsson gør det i et stort afsnit at sikre Engels mod den i en vis udstrækning uberegtede kritik fra de senere år og mod Bernsteins forsøg på at tage Engels til indtægt for sin revisionisme. Men, som det også fremgår af redegørelsen for Engels' »teoretiske testamente«, så var hans opfattelse ikke problemfri. Det gjaldt hans forsøg på at klargøre den historiske materialisme, hvor den i høj grad savnes af konkretisering af begrebet »vekselvirkning« mellem forskellige faktorer, af bestemmelsen om økonomien som »i sidste instans bestemmende moment« og overbygningens »relativt selvstændige udviklingsmuligheder«. Engels kæmpede en utrættelig kamp mod en skematisk af den historiske ma-

terialisme og mod den vulgære umiddelbare reduktion af alle foretelser til økonomiske forhold, forstået som en snæver borgerlig kategori og ikke som et totalbegreb for »produktion og reproduktion af det virkelige liv« (s. 46). Alligevel efterlod han en lang række problemer, som endnu ikke er »løst« og som i første omgang bevirkede en betydelig usikkerhed i anvendelsen af marxismen i de socialdemokratiske analyser. Bernstein kunne også her træde til og øge usikkerheden med sit generalangreb på alle de centrale elementer i den historiske materialisme.

Af størst umiddelbar betydning blev dog den socialdemokratiske partiledelses forvanskning af Engels' revolutionsopfattelse i det berømte forord til »Klassekampene i Frankrig«. I sin iver for ikke at miste den nyvundne legalitet fik de ledende socialdemokrater her understreget en efter min opfattelse i forvejen eksisterende tendens i Engels' skrift til en tilslutning til muligheden af en fredelig, parlamentarisk overgang til socialismen. Denne tendens lå blandt andet i Engels' betoning af, at initiativet til revolutionær magtanvendelse ville ligge i den herskende klasses tilflugt til kontrarevolutionær vold og ikke i en revolutionær offensiv fra arbejderklassens side. Engels opfattelse hvilede dog trods alt på den forudsætning, at SPD var revolutionært. Det var imidlertid en yderst problematisk antagelse, og det vidste Bernstein. Han så, at hovedtendensen gik i reformistisk retning, og den modsætning der derved opstod mellem teori og praksis søgte han at løse, ikke ved arbejde for en fornyet revolutionær praksis, men ved at skabe en teori, der svarede til den reformistiske praksis. Dette forehavende nødvendiggjorde et opgør med marxismen på alle væsentlige punkter. Thi, hvis revolutionernes tid var forbi, så måtte også betingelserne for revolutionerne være elimineret.

Med en meget sikker idéhistorisk indsigt følger Bo Gustafsson dette opgør i alle dens faser og Bernsteins personlige udvikling fra en idealistisk eklekticisme i 1870'erne over en »ortodoks« marxisme som redaktør af »Der Sozialdemokrat« i 1880'erne til en ny idealistisk, arevolutionær etisk socialisme fra midten af 1890'erne. I denne meget grundige og detaljerede analyse lykkes det Gustafsson at nydatere Bernsteins første afgørende brud med marxismen til 1895/96 i - af alt - en kommentar til et værk om den franske revolution 1848, hvor Bernstein tog afstand fra de revolutionære retninger i en form, der på næsten alle punkter stred mod Marx' analyse, der jo netop var nyudgivet 1895. Bo Gustafsson kan også med betydelig sikkerhed fastslå en vigtig påvirkning fra det engelske Fabian Society, et forhold, der hidtil har været ret omdiskuteret. Hans omgang med denne gruppe af intellektuelle ikke-marxistiske socialister i forbindelse med hans isolation fra den tyske arbejderbevægelse i det fortsatte eksil i London (indtil 1901), hans mentor, Engels' død 1895 kan anføres som delforklaringer på hans begyndende, snart hastigt udfoldede tvivl om den marxistiske teoris rigtighed og hensigtsmæssighed. I en række artikler 1896-99 formulerede Bernstein en kritik og i en vis udstrækning et alternativ til alle væsentlige dele af den marxistiske teori: den historiske materialisme, dialektikken, stats- og revolutionsopfattelsen, merværditeorien, koncentrations- og kriseteorierne. Konsekvensen var et advokatur for en gradvis virkeliggørelse af socialismen gennem parlament, fagforeninger, Kooperation og kommunalpolitik.

Trods åbenbare begrænsninger og fejlfortolkninger af marxismen må det understreges, at der var en vis indre logik i Bernsteins revisionisme. Dens karakter af et helhedsalternativ, der passede til en aktuel praksis, gav den en betydelig gennemslagskraft. Dertil kom, at han pegede på nogle tendenser i den kapitalistiske udvikling, der kun i ringe grad blev analyseret af de samtidige marxister, men som f. eks. også Lenin omtrent samtidig tog op, selvsagt med resultater, der afveg fundamentalt fra Bernsteins. Det afgørende nye i Bo Gustafssons bog er dog placeringen af Bernsteins revisionisme inden for en almen europæisk tendens. I Frankrig, Italien, Rusland og England foregik der i 1890'erne og umiddelbart efter århundredskiftet en teoretisk adskillelse mellem marxismen og denne teoris kritikere. Gustafsson påviser overbevisende, hvorledes revisionisterne i vid udstrækning påvirkede hinanden og var gensidigt afhængige i deres teoretiske opfattelse. Kritikken kunne have specifikt forskelligt indhold og form i de forskellige lande, afhængig af de nationale politisk-teoretiske-betingelser, men grundelementerne var identiske: idealisme, opgivelse af den marxistiske værditeori og klasseanalyse, antirevolutionær strategi og accept af en evolutionær, reformistisk praksis, ofte med krav om at de socialistiske partier og grupperinger skulle samarbejde mere permanent med borgerlige radikale elementer.

Marxismekritikken blev ofte ført på et forholdsvis højt intellektuelt plan, og Bernstein stod i originalt og filosofisk skoling næppe på højde med de mest fremtrædende i Frankrig og Italien (Sorel, Croce) og stod i henseende til agitatorisk kraft langt tilbage for den »revolutionære reformist« (BGs udtryk) Jean Jaurés. Det afgørende var imidlertid, at revisionismen slog igennem i praksis i så at sige alle de partier, der var tilknyttet 2. internationale, og her var Bernsteins revisionisme af særlig betydning, fordi SPD var det største parti i internationalen og for mange mindre den ledestjerne, der blev fulgt i alle væsentlige spørgsmål.

Størstedelen af bogen er viet denne skarpsindige idéhistoriske eftersporning af revisionismen som almeneuropæisk fænomen, og der fremlægges et vældigt fond af ny viden og indsigt i sammenhænge. Det bliver her helt klart, at en forståelse af socialdemokratiernes udvikling indtil 1914 vil fordrer nye analyser af en række vidt forskellige idéstrømninger, der ved siden af marxismen og ofte som en udvanding af denne prægede store dele af disse partier. Bærerne af både marxisme og revisionisme var det forholdsvis store antal intellektuelle, der sluttede sig til de socialistiske bevægelser i denne periode. Når revisionismen/reformismen kunne slå igennem som dominerende tendens skyldtes det dels, at marxismen ikke blev solidt funderet i arbejderklassen og dels, at den marxisme, der dominerede i 2. internationale, indeholdt mange uafklarede momenter (f. eks. stats- og revolutionsopfattelsen) der blottede den over for angreb fra revisionisme. Dertil kom et stærkt deterministisk element, der lod denne form for marxisme forenes med reformisme.

Hele dette problem rækker udover målsætningen for Bo Gustafsson undersøgelse. Denne vil imidlertid i fremtiden kunne fungere som et uomgængeligt hovedværk og referencepunkt til denne afgørende fase i arbejderbevægelsens historie.

Niels Finn Christiansen.

Hans Hertel og Sven Møller Kristensen (red):

Den politiske Georg Brandes

København, Hans Reitzel 1973, 323 sider. kr. 58.50

I betragtning af den politisk-ideologiske *kamp* Georg Brandes altid formåede at placere sig midt i fra 70'ernes begyndelse og 50 år frem er det en krank skæbne han i dag har lidt. Barberet og æstetiseret er han blevet en fast ingrediens i den borgerlige litteraturformidling i hele uddannelsessystemet. Oprører ganske vist, men ikke særlig farlig. Institutionaliseret oprører er hans rolle i den moderne version af den borgerlige litteraturideologi.

Men det er en historieforfalskning af de mere regelrette. Og prisen for denne rolle er da osse at det er umuligt at *forstå* Brandes i den eneste sammenhæng, der kan give mening til ham: den samfundsmæssige.

En gruppe litteraturforskere under ledelse af Sven Møller Kristensen og Hans Hertel har med ryggen mod denne udeblevne forståelse søgt at rekonstruere Brandes og med rette har de valgt titlen: Den politiske Georg Brandes til deres bog. Bogen indskrives sig i en lang tradition indenfor den marxistisk orienterede litteraturforskning. Denne tradition søger at fastholde Brandes i hans faktiske kompleksitet, fordi den ønsker at forstå ham med alle de dimensioner som en historisk forståelse gør nødvendig. »Den politiske Georg Brandes« er en antologi af artikler (11 ialt), hvor hver artikel angriber en bestemt problematik. Hermed er vi allerede ved bogens svaghed: det er en antologi og ikke et gennemskrevet værk. De enkelte problematikker pletbelyser Brandes på strategisk vigtige punkter, men nogen indbyrdes nødvendig forbindelse mellem dem indser man ikke. Hertil kommer, at forfatterne så åbenbart har forskelligt politisk udgangspunkt. Det mærkes i den betydning forskellige elementer i analysen tillægges. Til gengæld er bogens styrke tungtvejende. For det første derved, at den tilvejebringer et overvældende og delvist ukendt materiale om Brandes' placering og betydning i den politisk-ideologiske kamp. For det andet derved at den gennem brugen af dette materiale klart påviser det løgnagtige i det borgerlige Brandes-billede og dermed bidrager til kampen indenfor uddannelsessystemet.

For det tredje bidrager bogen positivt til en marxistisk brandeserkendelse idet den, omend i usystematisk form, får peget på en række elementer, der med nødvendighed må indgå i en sådan erkendelse. Det centrale problem, som efter min mening bør udredes, er Brandes' forhold til arbejderklassen. Ikke blot forstået som et praktisk spørgsmål om hans aktiviteter indenfor eller i udkanten af arbejderbevægelsen, men totalt som et spørgsmål om hvilke sociale kræfter Brandes som ideolog er knyttet til. Flere af bogens indlæg nærmer sig denne problemstilling (på det litterære og det seksuelle område, i forbindelse med journalistikken om impe-

rialismen osv.), men især to indlæg tager denne problemstilling mere eksplicit op. Det drejer sig om Bent Søndergårds indlæg »Georg Brandes' forhold til socialismen i 70'erne og 80'erne« og Hans Hertels over 100 sider lange indlæg »Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale«.

Rent tidligt er Brandes samtidig med den danske arbejderklassens barndom. Han markerer en kulturrevolution, der nøje er knyttet til kapitalismens fremmarch i Danmark. Men hans placering er ikke hermed givet.

Sine ideologiske forudsætninger har Brandes i det væsentlige to steder fra. For det første fra den store borgerlige revolution i Frankrig. Herfra henter han sin abstrakte revolutionære humanisme og herfra henter han inspiration og slagordene om den frie tanke, den frie forskning og den frie handel. For det andet har Brandes sine forudsætninger i Hegel. Han er afslutningen på den klassiske Hegeltradition i Danmark. Men i modsætning til Heiberg knytter han an til progressive sider af Hegel. Grundtanken i Brandes' første store værk »Hovedstrømninger« er den grundhegelske om frihedstanken der gennem modsætninger, men stadig opadstigende, kommer til sig selv og til bevidsthed.

Brandes ville hjælpe frihedstanken (den borgerlige revolution) med at komme til sig selv i Danmark, idet han jo klart nok gennemskuede at det var i den retning det gik herhjemme. Men han blev et offer for den ulige udvikling af de nationale kapitalismer i Europa. Danmark var ikke Frankrig 100 år forskudt i tid. Frankrig havde allerede oplevet flere proletariske rejsninger og den sidste - Pariserkommunen - havde netop, da han begyndte på sine hovedstrømningsforelæsnings, jaget borgerskabet i Europa en slem skræk i livet. Det danske borgerskab ville ikke bringes til bevidsthed og reagerede på den for Brandes bagvendte måde, at de kaldte ham socialist. Brandes svarede let forbløffet: »Naar jeg ikke har tilsluttet mig Socialisterne, da er Aarsagen simpelthen den, at jeg ikke er Socialist«.

Som ideolog er Brandes knyttet til den borgerlige revolutionære tradition. Men udviklingen af modsætningerne i det danske samfund frembragte ikke noget revolutionært borgerskab. Den klasse som under kapitalismens tidlige udvikling kom til at spille en afgørende rolle var bondeklassen. Dette satte sit afgørende præg osse på arbejderbevægelsens og arbejderklassens ideologiske udvikling. Bundetheden til småborgerligheden forblev et væsentligt karaktertræk. Som borgerlig kulturrevolutionær kunne Brandes altså ikke knytte an til det danske borgerskab, som han iøvrigt foragtede som det foragtede ham, men derimod til en social gruppe knyttet til borgerskabet som med kapitalismen får ændrede produktionsvilkår: de intellektuelle. Netop med kapitalismens udvikling får en række kunstnere, videnskabs- og embedsmænd status som selvstændige producenter eller lønarbejdere. Forfattere begyndte at leve af at skrive, dvs. af at sælge deres produkter på det litterære marked, således som Brandes en stor del af sit liv selv var henvist til det.

Denne sociale gruppe etablerede sig som partifraktion i bondepartiet som det »litterære« eller »europæiske« venstre, kort som brandesianske radikale. Den havde i en række forhold interesser fælles med arbejderklassen. Ganske vist var gruppen ikke i egentlig forstand at opfatte som antikapitalistisk, sådan som arbejderklassen. Men den form for kapitalisme, som f.eks. Brandes kunne gå ind

for var et allerede tilbagelagt stadium, nemlig konkurrencekapitalismen med et verdensmarked med ordnet frihandel. Og i denne forstand blev brandesianerne modstandere af den aktuelle kapitalistiske udvikling, en holdning, der f.eks. hos Pontoppidan senere udvikledes til en søgen bagom kapitalismen mod feudalisme for den »kapitalistiske fremmedgørelse«.

På baggrund af dette delvise interessefællesskab udvikledes fra 80'erne og ind i det nye århundrede en tvetydig alliance mellem den radikale intelligens og arbejderne eller mellem Brandes og Socialdemokratiet for nu at fokusere dette specielle aspekt.

Efter angrebet for at være socialist fordybede Brandes sig i socialismen for at se, hvad denne kunne give. Men det blev ikke marxismen, der tiltrak ham, men lassalleanismen. Ikke fordi han ikke kendte til Marx og Engels, tværtimod, men fordi afstanden mellem en borgerlig radikalisme og den videnskabelige socialisme var en kløft, hvorover Brandes ikke kunne springe uden at opgive sit klassestandpunkt og det gjorde han aldrig. Han kastede sig over studiet af Lassalle omtrent på samme tidspunkt, hvor Marx skånselsløst kritiserede lassalleanismens indtrængen i den tyske arbejderbevægelse som et alvorligt tilbageskridt (Kritik af Gotha-programmet) og omtrent på samme tidspunkt, hvor det danske socialdemokrati anerkendte Lassalle som deres åndelige fader og skrev Gotha-programmet af som deres eget (Gimle-programmet). Brandes fældede en i hovedsagen positiv dom over Lassalle (se Søndergårds indlæg) og i forbifarten en negativ dom over Marx og Engels. Hermed var der lagt grunden til en varig alliance med Socialdemokratiet.

Alliancen fik i første række betydning for den socialdemokratiske kulturpolitik. Snarere er det måske rigtigt at sige, at Socialdemokratiet *aldrig* har haft nogen egen kulturpolitik. I perioden fra 80'erne og frem til begyndelsen af 20'erne løber der to strømninger i partiet som erstatter dette tomrum. På den ene side en brandesiansk linje (repræsenteret af folk som C.E. Jensen, A.C. Meyer, J.P. Sundbo, Herbert Iversen og Hartvig Frisch) og på den anden side en grundtvigiansk præget (repræsenteret af f.eks. Borgbjerg og Bergstedt). Hans Hertel får i et væld af oplysninger udredet de væsentlige tråde i disse forhold og afdækker derved hidtil ukendte eller kun delvist belyste sider ved Brandes og Socialdemokratiets kulturpolitik. Samtidig får han mere eller mindre direkte påvist rigtigheden af de teser jeg her har opstillet om Brandes' forhold til arbejderklassen: en tvetydig, men vigtig allieret. Ikke nogen trofast allieret, men samtidig en udfordring for arbejderbevægelsens venstrefløj. Brandes fortsatte med at spille en rolle for kommunistiske intellektuelle under kulturkampen i 30'erne og helt op i det kulturradikale opsving i 50'erne. For en kommende analyse af forholdet mellem de intellektuelle og arbejderklassen som sociale størrelser er det uomgængelig nødvendigt at sådanne forhold tages op. Til en sådan analyse er »Den politiske Georg Brandes« et vigtigt forstudium.

Morten Thing

Karl Korsch:

Staten og kontrarevolutionen.

Udvalgte artikler 1929-1950. Redigeret af Kjeld Schmidt og Jan Bo Hansen. Paludans fiolbibliotek. Jørgen Paludans forlag København, 1973. 259 s. kr. 36,-

Der er for nogen tid siden udkommet en meget interessant bog: *Staten og kontrarevolutionen*. Den indeholder på 259 sider 25 artikler om den marxistiske udvikling indenfor den internationale arbejderbevægelse fra 1930'erne til slutningen af 1950'erne. Bogens forfatter er den internationalt kendte tysk-amerikanske marxist professor Karl Korsch (1886-1961). Mange af bogen artikler har været offentliggjort i amerikanske socialistiske tidsskrifter og foreligger nu i dansk oversættelse.

Karl Korsch, født i Tyskland, deltog i den tyske arbejderbevægelse, fra 1920-1926 som medlem af det tyske kommunistiske parti, tilhørte den kommunistiske rigsdagsgruppe i Tyskland, men ekskluderedes af partiet i 1926. Efter sin eksklusion samarbejdede han med diverse oppositionsgrupper indenfor og udenfor partiet og blev i denne periode leder af den marxistiske skole i Berlin. Efter Hitlers magtovertagelse flygtede han i 1933 til Danmark, hvor han opholdt sig i to år. I parantes bemærket boede Korsch en tid hos Brecht i Skovbostrand, og en overlegen tænkeevne gjorde Karl Korsch til læreren i dette forhold. Han talte ofte gennem Brecht. To år senere emigrerede Korsch til USA. Her døde han i 1961 af en kredsløbssygdom.

Et imponerende indtryk gør det, at denne bog, der er skrevet af en socialistisk teoretiker, på 259 sider formår at behandle så aktuelle emner som marxismen i moderne belysning. Karl Korsch står på skellet mellem den krise-kapitalistiske periode og den genopvågnende kapitalisme. Han har som ingen anden i sin samtid haft sans for en kritisk stillingtagen til begivenhederne indenfor den socialistiske tankeverden. Det er ikke let her i en mindre anmeldelse at fremstille Korsch's egenart.

De i denne bog fremsatte artikler spænder over mange forskellige områder, omhandlende historiske og teoretiske emner indenfor socialismen/marxismen. Der findes i denne bog også områder, som socialister ikke vovede at diskutere for ikke at risikere at bryde partiets ideologiske enhed (dvs. holde trit og retning) eller hvis det alligevel skete kun lejlighedsvis kastede et blik på - hans artikler skylder man en saglig omtale.

Bogen indledes med en afhandling om den revolutionære kommune; en artikel, der har været offentliggjort i det gamle tyske socialistiske tidsskrift *Die Aktion* i Berlin. Her giver Karl Korsch en historisk oversigt over Pariser-kommunens korte regeringsperiode i 1871, som er udgangspunktet for den senere udvikling af råds-ideen. Her understreger han ligesom Karl Marx gjorde det, at arbejderklassen ikke

kan overtage det gamle statsmaskineri uskadt og benytte dette til indførelse af socialisme i renkultur; Korsch understreger yderligere, at det altid vil være svært at omdanne teori til praksis, da det vil vare længe, før borgerskabets traditioner og vaner er forsvundne og erstattet af socialistiske. Korsch fortsætter sine betragtninger med en nøje gennemgang af de politiske begivenheder i perioden 1917-1923, hvor arbejderklassen forsøgte at erobre magten ved oprettelse af en »revolutionær rådsregering« og ved hjælp af fabriksbesættelser (Italien). Dog synes jeg, at Korsch her bedømmer arbejdrådernes fungerende virksomhed fejlagtigt, når han skriver: »... og under disse forandrede objektive betingelser må vi revolutionære klassekæmpere i hele verden heller ikke længere subjektivt ganske uafprøvet og uforandret fastholde vor gamle tro på *rådstankens* revolutionære betydning af *rådsregeringens* revolutionære karakter som den direkte videreudvikling af *den politiske form for det proletariske diktatur*, som pariserkommunarderne »opdagede« for et halvt århundrede siden.« (s. 12. Fremhævelse af Korsch) Jeg er ikke enig med ham i denne passus, idet Korsch jo senere hen ændrede sine betragtninger m.h.t. rådernes betydning ved at samarbejde med den hollandske marxist Anton Pannekoek, der var talsmand for rådsbevægelsen.

Nødvendigheden af den revolutionære arbejderklasses politiske magtherdømme begrunder en politisk nyorientering, og dette kan efter min mening kun være arbejdrådene, som er den historisk givne brede organisationsform for arbejderklassens herredømme og forvaltning. Al reformisme og opportunisme må holdes borte. Men dette kræver naturligvis en omstilling af det socialistisk tænkende menneske væk fra gamle traditioner til en ny-orientering. Og her fremkommer Korsch netop med gode analyser, som behandles i en række tankevækkende artikler.

Emnet *staten* optager Korsch meget. I artiklen »Staten og kontrarevolutionen« diskuterer han statsbegrebet og drøfter Marx og Proudhons opfattelse af staten. Ligeledes beskæftiger han sig med Lenins skrift *Staten og revolutionen*. Korsch spørger: Hvordan kunne det gå til, at den arbejderstat, der opstod af revolutionen 1917 i Rusland langsomt og uden nogen »Thermidor« eller »Brumaire« forvandlede fra at være en arbejderstat til et instrument for den moderne europæiske kontrarevolution? Hvad er grunden til den store lighed mellem det kommunistiske diktatur i Rusland og dettes nominelle modstandere, de fascistiske diktaturer i Italien og Tyskland?

Endvidere er det interessant at læse Korschs stilling til den russiske arbejderstat: »... Der er ifølge dette materialistiske synspunkt ikke noget mærkeligt i den kendsgerning, at den russiske arbejderstat ikke kunne opretholde sin oprindelige proletarisk revolutionære karakter, da den, efter at alle revolutionære bevægelser uden for Rusland havde lidt nederlag, blev reduceret til en ren og skær drivrem, der overførte den kapitalistiske verdensøkonomis hemmende og ødelæggende virkninger på de overordentligt små tilløb til en sand socialistisk økonomi, som var blevet opbygget i Sovjetrusland i årene 1918-1919, kaldet den »krigskommunistiske« periode.« (s. 118).

Der findes flere interessante og tankevækkende artikler i denne bog såsom »Le-

nins filosofi«, »Et historisk syn på geopolitikken« samt de såkaldte »10 teser om marxisme idag«.

Korsch forsøger at bryde med »marxismens monopolistiske krav på det revolutionære initiativ og på den teoretiske og praktiske føring.« (s. 251, 4. tese). Han forsøger at bygge bro mellem syndikalisme og marxisme. Endvidere er Korsch imod »overbetoningen af *staten* som det afgørende instrument for den socialistiske revolution« (s. 252, 7. tese. Fremhævelse af Korsch.) Han afviser også Lenins »to-fase«-teori. Lenin lavede her historieforfalskning. Lenins definitioner af begreberne socialisme og kommunisme er ikke i overensstemmelse med Marx og Engels tankegang. Marx brugte ordene socialisme og kommunisme skiftevis som synonymmer. Forklaringen til brugen af disse to ord findes i forordet til det kommunistiske Manifest. Ved nærmere gennemlæsning af hans teser synes jeg, at Korsch svigter sin dialektiske tænkning. På mig virker de 10 teser delvis urealistiske og forvirrende.

Som sociolog, filosof og politiker har Korsch været i stand til at drage nytte af de erfaringer, han har indhøstet i løbet af de 40 år af sin medvirken i teori og praksis inden for den tyske og internationale arbejderbevægelse. Jeg er overbevist om, at denne bog vil være til uvurderlig hjælp for de kommende års studiekredse i marxismen, der afholdes i de forskellige socialistpartier. Bogen kan også benyttes som håndbog på gymnasier, højere læreanstalter og lignende, hvor man beskæftiger sig med kulturhistorie og i dette fag drøfter de marxistiske problemer. Bogen hører hjemme på de offentlige biblioteker.

Øjeblikkets opgave er at sætte nye tanker inden for den socialistiske bevægelse under debat, og der vil her være gode udgangspunkter til en diskussion. Korsch har skrevet en fortræffelig bog som vejleder og orienterer om en række socialistiske emner, set fra et marxistisk synspunkt. Korsch er skarpsindig i sin analyse vedrørende vor tids venstreorienterede strømning i socialismens historie.

Hver samfundsinteresseret bør læse de i bogen samlede artikler og jeg er sikker på, at han eller hun ikke vil fortryde det.

H. Andersen-Harild

Hans Georg Lehmann:

Die Agrarfrage in der Theorie und Praxis der deutschen und internationalen Sozialdemokratie.

Vom Marxismus zum Revisionismus und Bolschewismus.
J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1970. 329 s., 52 DM.

Hans Georg Lehmanns dissertation fra 1970 placerer sig centralt indenfor den nyere vest-tyske historiografi om agrarteorien og agrarpolitikken i II Internationales socialdemokratiske partier fra 1890-1914. Fremstillingens tyngdepunkt er det tyske socialdemokrati (SPD). Desuden har Lehmann foretaget en nøjere undersøgelse af »Parti Ouvrier Français« (POF, den marxistiske fløj i fransk arbejderbevægelse) samt det russiske socialdemokrati. Endvidere behandles i korte udblik agrarteorien og agrarpolitikken i Rumænien, Ungarn, Belgien, Holland, Schweiz og Skandinavien. Lehmanns fremstilling er et forsøg på at give et totalbillede af agrarspørgsmålets udvikling i tiden 1863-1914.

Perioden 1890-1900 betegner agrardiskussionens højdepunkt i Tyskland. I 1890 begynder SPD for alvor at beskæftige sig med agrarspørgsmålet. Socialistlovene (1878-90) havde to tilsyneladende modstridende virkninger på det tyske parti. På den ene side radikaliseredes partiet ideologisk i marxistisk retning, hvilket medførte sejr over lassalleanismen i 1891. På den anden side havde undtagelsestilstanden nødvendiggjort en mere forsigtig og tilbageholdende taktik, der indebar en intensivering af legale parlamentarisk-agitatoriske midler. Omkring 1890 havde partiet organisatorisk og agitatorisk fået tag i byarbejderne. Den eksisterende vælgerreserve udgjordes nu af landbefolkningen. Formuleringen af landprogrammer og begyndende landagitation skulle vinde landbefolkningen, og denne skulle udgøre forudsætningen for socialdemokratisk flertal på Rigsdagen. Landagitationens formål var således i overensstemmelse med partiets vej til socialismen, nemlig den parlamentariske.

Afhandlingen er baseret på stort set utrykt kildemateriale, bl.a. personarkiver fra Internationales Institut für Sozialgeschichte i Amsterdam. Fremstillingen har sin styrke ved ikke kun at omfatte den ideologisk-teoretiske side af agrarspørgsmålet, men også ved at den konkret undersøger den praktiske, d.v.s. landagitationen og agrarpolitikken. Derved konfronteres fremstillingen med et centralt tema i den nyere tyske forskning, der hidtil har hævdet tesen om, at der i agrarspørgsmålet var en modsætning mellem teori og praksis i det tyske socialdemokrati. En modsætning, som især revisionismen ville ophæve. M.h.t. agrarspørgsmålet anfægter Leh-

mann denne tese, og kommer til det resultat, at der ud fra partiets standpunkt herskede enhed mellem teori og praksis, mellem agrarteori og agrarpolitik. Revisionismen var en teoretisk retning, der ønskede at udarbejde en ny socialistisk teori, og derved lægge grundstenen til en ny socialdemokratisk politik. Revisionismen var ikke en følge af reformistisk politik, men fik sit udtryk politisk i reformismen. Teorien bestemte praksis og ikke omvendt. (s. 38, s. 273).

Endvidere betegner fremstillingen et opgør med den øst-tyske (marxistisk-leninistiske) skoles brug af den såkaldte »Bündnistheorie«: Teorien om, at arbejdere og bøndere måtte slutte sig sammen i den revolutionære kamp for at omstyrte det kapitalistiske samfund.¹ Trods spredte omtaler om en sådan hos Marx og Engels er teorien, ifølge Lehmann, anvendt på SPD misvisende, idet et forbund mellem arbejdere og bønder definitivt blev skrinlagt af Karl Kautsky på Breslau-Kongressen i 1895. Som lære betragtet er teorien formuleret af Lenin, der gjorde den til en af grundpillerne i taktikken og strategien.

Fremstillingen er delt op i 4 kapitler. 1. kap. »Terra Incognita« behandler landagitationens politiske mål og dens ideologiske forudsætninger. 2. kap. »Reformismus («Opportunismus«) omhandler den reformistiske agrarpolitik og dennes latente modsætning til marxistisk agrarteori. 3. kap. »Revisionismus« omhandler bevidstgørelsen af dilemmaet mellem teori og praksis. 4. kap. »Dogmatismus« behandler den dogmatiske marxismes triumf, samt agrarspørgsmålet i det russiske socialdemokrati.

Udgangspunktet for Lehmanns fremstilling er SPDs bestræbelser på at udnytte den genvundne agitationsfrihed, efter socialistlovenes ophævelse, til at vinde nye vælgere blandt landbefolkningen. Indtil dette tidspunkt havde behandlingen af agrarspørgsmålet haft rent teoretisk karakter uden at være forbundet med praksis. Agrardebatten i 1. Internationale havde været en teoretisk strid mellem marxister og proudhonister. 1. Internationales 4. Kongres i Basel 1869 satte proudhonisterne ud af spillet, ved med stort flertal at vedtage en resolution, der krævede jordens overgang til fællesjendom. En sammenhæng mellem agrarteori og landagitation blev ikke taget i betragtning, konstaterer Lehmann (s. 5).

I de to tyske socialdemokratier (lassalleanerne 1863, eisenachere 1869) led agrarspørgsmålet samme skæbne. Lassalles interesse for agrarspørgsmålet indskrænkede sig til en erklæring om, at landproletariatet måtte vente til industriarbejderne (»Avantgarde der Menschheit«) organisatorisk var tilknyttet bevægelsen. Lassalle regnede således landarbejderne for potentielle tilhængere på et senere tidspunkt. Det samme gjorde eisenachere blot med den forskel, at de regnede landarbejderne for tilhørende bevægelsen, skønt partiprogrammet kun omfattede industriarbejdere i byen. Eisenacher-Kongresserne beskæftigede sig teoretisk med agrarspørgsmålet uden at omsætte ideerne til en agrarpolitik. Først efter at SPD havde sat sig fast i byerne, proklameredes på Halle-Kongressen 1890 systematisk landagitation.

Med Erfurt-Programmet, forfattet af Kautsky og Bernstein, brød SPD med Gotha-kompromisprogrammet og skabte det teoretiske grundlag for landagitationen. Programmets teoretiske del, forfattet af Kautsky, overførte den kapitalistiske industris udviklingslove på landbrugets udvikling. Den kapitalistiske udvik-

ling viste tendens til større koncentration af produktionsmidler, ophobning af kapital på færre hænder, som følge af arbejdernes udbytning. Smådriften ville med naturnødvendighed forsvinde, og den selvstændige middelstand blive gjort besiddelsesløs og proletariseres. Kautsky udbyggede den marxiske analyse, foretaget på England, og skabte grundlaget for en fatalistisk tro på, at kapitalismen p.g.a. indre modsætninger ville bryde sammen af sig selv. Erfurt-programmet havde ingen agraragitorisk virkning, og dets anvendelse havde ulemper, mener Lehmann (s. 62-63). Programmet tog ikke hensyn til landbefolkningen som besiddelsesløse industriproletarer. Landbefolkningen skulle vindes for en bybevægelses mål, der med en marxistisk partiideologi forkastede privatejendommen. Kernen i landagitationen blev oplysning om de småbesiddendes redningsløse ruin, uden at tilbyde hjælp i den øjeblikkelige nød, d.v.s. bondebeskyttelse. Når landarbejdere og småbønder gik proletariseringen i møde, gjaldt det ikke om at støtte deres privatejendom, men om at opdrage dem til vordende proletarer. Teori og praksis, agrarlære og landagitation var overensstemmende. Med dette teoretiske grundlag kørte landagitationen ud i en krise. Rigsdagsvalget 1893 skabte ikke den ønskede tilslutning. Hvad var alternativet?

Lehmans 2. kap. behandler Georg von Vollmars bestræbelser for at inddrage besiddende småbønder i socialdemokratiet gennem bondebeskyttelse. Dette ville betyde en opretholdelse af privatejendommen, og udgøre en trussel mod den herskende partilære, fastsat i Erfurt. Denne latente trussel sammen med de agrarpolitiske erfaringer fra Rigsdagsvalget, udløste en beslutning om at få agrarspørgsmålet på dagsordenen på kongressen i Frankfurt am Main i 1894. Styrket af bl.a. POFs bekendelse til reformistisk agrarpolitik lykkedes det Vollmar og hans fælle Bruno Schoenlank, under forgæves modstand fra Bebel at få vedtaget en reformistisk resolution. Dette betød et nyt kapitel i SPDs agrarpolitik, konkluderer Lehmann (s. 111-112). For første gang i dets historie forlangte partiet ikke blot reformer for arbejderne, men også for en besiddende klasse af producenter, nemlig bønderne. I stedet for at kræve jordens overgang til samfundseje, krævedes jorden tilbagegivet til producenterne. Besiddelsesformen forblev imidlertid uafklaret, hvilket medførte nedsættelse af en agrarkommission, der skulle udarbejde forslag til næste kongres.

Efter Frankfurt begyndte en agrardiskussion mellem marxister og reformister. Udgangspunktet var en tale af Bebel, hvori han stærkt fordømte Frankfurt-resolutionen. Debatten blev midlertidig afbrudt ved Engels' længe ventede intervention. »I »Bondestørgsmålet i Frankrig og Tyskland« offentliggjort i Neue Zeit 24. nov. 1894, var Engels kompromisløs. I sin analyse gik Engels ud fra et klassestandpunkt. SPD måtte forpligte sig til landagitation, fordi de klasser på landet, der var nærmest proletariatet i byen måtte vindes. Partiet måtte blive en magt på landet for at erobre den politiske magt. For Engels var agrarpolitikken et middel til at nå målet. Landsektoren var ikke bare et reservoir af potentielle stemmer, men landproletariatet tildedes en funktion i forbindelse med magterobringen. Enkeldriften drev bønderne mod undergang. Opretholdelse af den individuelle ejen-

dom, ville være at opretholde en tilstand, som man erklærede ville forsvinde. Ingen vovede at sige »der Alte« imod, heller ikke den teoretisk velfunderede Paul Lafargue (POF). Vollmar forstummede, men var ikke slået. Artiklen fik ingen indflydelse på den nedsatte agrarkommissions arbejde. Skønt Bebel triumferede over »sejren« over Vollmar, lykkedes det ikke for Bebel at præge kommissionsforslaget i marxistisk retning. Forslaget, offentliggjort i juli 1895, var en videreførelse af den reformistiske bondebeskyttelse, som SPD havde besluttet i Frankfurt, konkluderer Lehmann. (s. 163) Forslaget, der skulle udgøre et tillæg til Erfurt-programmet havde fuldt ud brudt med agrarteorien og var tilpasset reformistisk praksis.

Agrarkommissionens forslag led en krank skæbne ude i partiforeningerne. Af 156 besluttende forsamlinger tog 138 (88,4%) mere eller mindre afstand fra forslaget. 12 (7,7%) indtog en afventende holdning og kun 6 (3,9%) gav tilslutning. (s. 175, dertil tillæg s. 284-293). På Breslau Kongressen 1895 lykkedes det Kautsky, uden alternative forslag at stille en resolution, der med stort flertal (158 mod 63) forkastede forslaget. Breslau endte med en fiasko, ikke kun for reformisterne, men for hele den socialdemokratiske agrarpolitik, konkluderer Lehmann (s. 200).

Kautskys dogmatisme forblev herskende i SPD op til 1914, på trods af flere angreb på teorien. Det lykkedes ikke at udarbejde en agrarpolitik, der var forenelig med den marxistiske teori.

I det følgende skal nogle enkelte punkter fra Lehmanns arbejde fremdrages. I 2. kap. søger Lehmann at bevise, at Vollmar ikke på noget tidspunkt søgte at angribe den marxistiske partilære. Vollmar var ateoretisk og praktiker, mener Lehmann, og han blev derfor aldrig revisionist, men reformist. (s. 86). Hos Lehmann resulterer dette i en tese om, at den vedtagne Frankfurt-resolution udgjorde en for Vollmar ubevidst modsigelse til Erfurt-programmet. Lehmann lægger her for megen vægt på, at taktikeren Vollmar i sin agitationsvirksomhed citerede Erfurt-programmets teoretiske del. Vollmar anså altså ikke den marxistiske teori for brugbar og førte dermed bevidst en anden politik i overensstemmelse med Bayerns produktionsforhold (småbrug). Om politikken modsagde teorien var ham ligegyldigt, for Vollmar skulle teorien ikke bestemme politikken, men praksis tilpasse sig bøndernes krav. Lehmann tese bliver spekulativ, når Vollmar vedblev med at citere Erfurt-programmet helt op til 1900. Når Lehmanns tese yderligere udbygges til også at omfatte Bebel, synes bevisførelsen tynd. »Hvis bønderne ikke lader sig overbevise (for proletarisk agitation) så har vi intet at tale med dem om.« »Deres uvidenhed... må ikke foranledige os til at forlade vore principper.« (Bebel på Frankfurtkongressen). Så Bebel ikke truslen mod teorien? Ganske vist stemte han for resolutionen, men var det ikke snarere mangel på alternativer og ideologisk modstandskraft i den pro-Vollmarske atmosfære på kongressen.

Hvad angår fiaskoen i Breslau, fremdrager Lehmann flere interessante problemer. Hvem havde ansvaret? Var det Bebel, Kautsky, Vollmar eller de menige partimedlemmer? I en velunderbygget kritik af den ideologisk svingende Bebel viser Lehmann, at Bebel havde medvirket. Thi det var ham, der umiddelbart før kongressen bestemte kommissionens kurs og ikke Vollmar, der ønskede at trække forslaget tilbage. Vollmar gjorde sig ingen illusioner om forslagens muligheder og

forøgte at redde agrarpolitikken. Bebel derimod nærrede håb om at føre forslaget igennem, og tabte alt. (s. 190). Hvorledes kunne Bebel forsvare krav, som han tidligere selv havde kaldt for statssocialistiske? Først og fremmest fordi Bebel og med ham Liebknecht var politikere, mener Lehmann. Ved at isolere teori fra praksis søgte de at omgå teorien og skabe en anden praksis.

Lehmanns kritik af Kautsky er stærkt negativ. Sandsynligvis er det rigtigt at Kautsky i sin iver for at bekæmpe reformisterne og ramme agrarrevisionisterne, spærrede vejen for ethvert agrarprogram indenfor det bestående samfund, og dermed enhver form for bondebeskyttelse. Men dommen synes hård nok, når Lehmann skriver at Kautsky ikke selv begreb den marxistiske agrarpolitik. (s. 202) Ud fra »Bündnistheorien« synes karakteristikken at være god nok, og det kan undre at Kautsky ikke drog nogen lære af Engels' artikel. Men bedømmes Kautsky ud fra sin egen teori, var hans reaktion forståelig. For bestemte teorien ikke Kautskys praksis? Som følge af den kapitalistiske udvikling ville smådriften bukke under for stordriften. Denne udvikling var for Kautsky mere et spørgsmål om tid end subjektiv kamp. Derfor fik landagitationen en underordnet rolle i forhold til teorien.

Hvad angår de kongresdelegeredes holdning vover Lehmann en tese om, at disse kom med en færdig dom til Breslau. (s. 178) De delegerede var blevet sig modsætningen mellem reformisme og partiideologien bevidst. Denne bevidsthed drog én person fordel af, nemlig Kautsky. Partimedlemmerne nedstemte kommissionsforslaget og oligarkiske tendenser i arbejderbevægelsen må på dette tidspunkt afvises, mener Lehmann. (s. 268) Lehmann forkaster dermed Robert Michels bureaukratiseringstese. M.h.t. hvad der bestemte de menige partimedlemmers holdning går Lehmann udenom et centralt spørgsmål, nemlig resignationen hos medlemmerne over magre resultater i landagitationen, og dermed irritation over bøndernes manglende vilje til at tilslutte sig SPD.

Lehmann behandler også revisionismens opståen i agrarspørgsmålet. Agrar-teorien var det svageste led i partiideologien. Derfor blev agrarspørgsmålet første offer for revision. Eduard Davids småborgerlige teorier fra 1895 om bl.a. smådrif-tens overlegenhed over stordriften var de første teoretiske angreb på partiideolo-gien, mener Lehmann. David repræsenterede dog ingen fuldt udviklet revisionis-me, idet hans teorier begrænsede sig til at gælde for landbruget, d.v.s. at David ikke anfægtede koncentrationstendensen i industrien. Davids agrarrevisionisme var et forsøg på at skabe et teoretisk grundlag for reformismen. Lehmann anerkender fortsat Bernstein som revisionismens grundlægger, men agrarspørgsmålet blev en fødselshjælper for den senere revisionistiske bevægelse i bernsteinsk forstand. Den-ne opfattelse er vel nok tidligere anerkendt,² men Lehmann viser ikke, om der er nogen sammenhæng mellem Davids agrarrevisionisme og Bernsteins revisionis-me, men påpeger kun, at Bernstein var enig med Davids småbrugsteori. Revi-sionisternes angreb blev vel mere angreb på partilæren end på den marxistiske vær-di- og grundrenteteori. Davids debat med Kautsky drejede sig stort set kun om kon-centrationsteoriens gyldighed for landsektoren. Den kapitalistiske udvikling i landbruget, forvandlingen af småbønder til arbejdssælgere samt voksende produktion for markedet, indtog en minimal plads i debatten. Davids agrarrevisionisme

hvilede teoretisk på en overvurdering af jordens rolle uden at tage hensyn til de to andre produktionsfaktorer, kapital og arbejde.

Lehmans behandling af det russiske socialdemokrati fremviser en tydelig beundring for Lenin. Lenin forstod at tilpasse den marxistiske teori til den russiske førkapitalistiske produktionsmåde. Lenin anså ikke bønderne for revolutionens bærere, men anbefalede at støtte bøndernes revolutionære mål, nemlig bekæmpelsen af middelalderens feudale rester. Lenin bekendte sig til den oprindelige revolutionære marxisme, men blev ikke stående som Kautsky og Plechanov. Lenin udviklede teorien og udnyttede bonden for sine revolutionære mål. Lehmann nævner imidlertid ikke at Lenin i 1917 ofrede teorien for taktikken. Lenin måtte give efter for de socialrevolutionæres krav om jord til bønderne. Dette gjorde bolschevikkernes program betydningsløst, da bønderne stik imod programmet tog jorden i besiddelse, og nedsatte sig som privatbesiddende. Først Stalins »løsning« i 1927 gjorde en ende på denne ejendomsform.

Lehmans omtale af det danske socialdemokratis stilling til agrarspørgsmålet er kortfattet, og bygger på »Die Landarbeiter. Die Stellung der Sozialdemokratie in Dänemark zu der Landarbeiterfrage«, 1891 forfattet af P. Knudsen. Fremstillingen var udarbejdet til Internationales kongres i Brüssel samme år, og blev ikke genstand for særlig opmærksomhed, omend David og Vollmar senere tog den til sig. I sin kritik af det danske agrarprogram konkluderer Lehmann det værende i modstrid med marxismen. Marxismen forlangte ikke statens overtagelse af jord, men dens socialisering. Dette er ganske rigtigt, staten var ikke et onde for det danske parti, men forslaget betragtedes som god praktisk socialisme. Koncentrationsteorien overført på landbruget var en sjælden tankegang i partiet før 1900. Proletariseringen i landbruget begrundedes ud fra de voksende prioritetsbyrder, der udhulede privatejendommen til skinejendom. Både Marx og Engels havde været opmærksomme på dette problem. Således havde Engels foreslået statens overtagelse af prioriteterne efter den socialistiske magtovertagelse. Det danske parti ønskede i praksis og indenfor det bestående at oprette en statsbank, der kunne underbyde kapitalisternes renter, og derigennem gøre staten til ejer af jorden. En mere langsigtet strategi var også indbygget i programmet. Staten skulle inddrage bestemte driftsformer og købe til salg værende ejendomme, der mod en afgift blev overladt landarbejdere i form af brugsret. Staten skulle være ejer af jorden, men brugsretten ville bortfalde, når staten ved lov selv overtog driften, d.v.s. når den organiserede sig som socialistisk samfund. Teoretisk gik det danske partis ledere ind for fællesdrift i landbruget. Allerede på Gimle-Kongressen (1876) vedtog man imidlertid et usocialistisk jordprogram, der krævede bortforpagtning af statens jord til landarbejdere. I 1882 ændredes programmet og bragtes mere i overensstemmelse med den marxistiske teori. Agrarprogrammet fra 1888 optog igen kravet om bortforpagtning, samtidig med at det indeholdt krav om fællesdrift. Den praktiske landagitation kom ikke til at bære præg af teoretiske udlægninger af programmet. I stedet påvistes stordriftens fordele over smådriften ved at parallellisere socialistisk drift med andelsdrift. Det foreløbige mål for agitationen var at vinde nye vælgere og at få oprettet politiske foreninger i tilslutning til Socialdemokratisk Forbund.

Lehmans dissertation er metodisk en traditionel politisk historieskrivning, der har sin styrke i den systematiske opbygning og behandling af stoffet, men ikke fokuserer tilstrækkeligt på det tyske samfunds basale forhold. Agrarspørgsmålet er analyseret som en enkelt side af den sociale virkelighed og derfor behandlet ret isoleret. Således savnes en indledningsvis gennemgang af Tysklands agrarstruktur med brugsstørrelse, brugenes geografiske placering, landsektorens klasseforhold og landbrugets samfundsmæssige økonomiske betydning. Sammenhængen mellem agrarkrisen og agrarpolitikken er ikke analyseret nærmere. Agrarkrisen integreres ikke i fremstillingen, men udnyttes kun som årsagsforklaring til forskellige problemer. Industrialiseringens konsekvenser og indtrængen i landbrugssektoren er heller ikke nærmere undersøgt. Endvidere må det undre at landbrugets problemer aldrig har fundet vej til Rigsdagen? Fremstillingen er dog ikke uden værdi, men den må ses som et vigtigt bidrag til SPDs partihistorie. Et bidrag som især har værdi for perioden 1890-95.

Henning Grelle

Noter

1. Øst-tyske arbejder: Hellmut Hesselbarth: »Revolutionäre Sozialdemokraten, Opportunisten und die Bauern am Vorabend des Imperialismus« Berlin 1968. Fritz Schaaf: »Der Kampf der deutschen Arbeiterbewegung um die Landarbeiter und werktätigen Bauern 1848-90. Berlin 1962.
2. se Max Kemper: »Marxismus und Landwirtschaft 2. 46-48 (1929) genoptrykt Plakat-Bauernverlag Heft 4 1973.

Wilhelm Liebknecht

Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten.

Bd. 1, 1862-1878. Herausgegeben und bearbeitet von Georg Eckert. Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung. Neue Folge IV. Van Gorcum Assen, 1973 LII s., hfl. 116,-

Ved Wilhelm Liebknechts død skrev *Socialdemokraten* den 8. august 1900: »Denne meddelelse vil vække oprigtig sorg hos alle klassebevidste og tænkende arbejdere i hele verden. Han var det tyske Socialdemokratis nestor, Marx' første geniale discipel, Lassalles fornemste efterfølger, enhedsmærket for det kæmpende tyske proletariat, hvis vældige politiske organisation blev forbilledet for socialdemo-

krater i alle lande.« Til trods for at dette er en nekrolog, beskriver citatet hans betydning godt.

Lieb knecht var en af de virkelig betydningsfulde personligheder i det tyske og internationale Socialdemokrati. Det var i hans tid, at det tyske Socialdemokrati nåede højdepunktet i sin anseelse, en anseelse det tærede på i mange år bagefter. Det skyldtes ikke mindst hans indsats, at »partiet Marx« fik en så overvældende indflydelse i den tyske og dermed også senere i den internationale arbejderbevægelse. Ganske vist har Bo Gustafsson vist (i *Marxism och revisionism*, se anmeldelsen i dette bind), at marxismens stilling i arbejderbevægelsen ikke var så stærk endda, men da Lieb knecht i 1862 kom tilbage til Berlin fra emigrationen i London efter 1848-revolutionen, var Marx og Engels ukendte i Tyskland, og »partiet Marx« bestod således af én person.

Den blomstringsperiode for marxistisk politisk og videnskabeligt arbejde, som begyndte i 1880'erne, skyldtes ikke mindst Lieb knecht. Det var ikke så meget hans egen teoretiske indsats, han vidste godt selv, at teoretisk arbejde ikke var hans stærke side, men han virkede som igangsætter, organisator og formidler i et ganske betydeligt format. Hans politisk-pædagogiske indsats er af meget stor betydning, samtidig med at han forstod at vurdere skolingens helt korrekt. Han vidste, »at arbejdernes hovedindsats skal rette sig mod de statslige og samfundsmæssige forholds ændring« (»Wissen ist Macht - Macht ist Wissen«). Ikke mindst det danske Socialdemokrati har nydt godt af hans hjælp, en lang serie artikler i *Social-Demokraten* i 1880'erne og senere - f.eks. serien »Breve fra Tyskland« og med mærket »L« - og enkelte brochurer vidner derom. Men han blev også oversat meget til andre sprog, den nyeste biografi om ham har fortegnet et betydeligt antal Lieb knecht-udgivelser på russisk (Wadim Tschubinski: *Wilhelm Lieb knecht. Eine Biographie*. Berlin/DDR, 1973). En udgave af hans korrespondance er derfor af interesse ikke kun for den tyske men også for den internationale arbejderbevægelse. Derfor er det glædeligt, at det første bind i en længe planlagt og forberedt udgave nu endelig er kommet. Det er et meget omfangs- og indholdsrigt bind og fremragende bearbejdet. I det omfattende noteapparat findes et væld af oplysninger; det er en førsterangskilde, der bliver udgivet med en til kilden svarende omhu. Det er en fornøjelse at læse en sådan udgave. Den eneste mangel er en fortegnelse over den brugte litteratur, man kan kun finde den gennem personregistret. Udgaven er planlagt til at omfatte tre bind korrespondance med tyske socialdemokrater »i videste forstand« samt øvrige bind med »udenlandske broderpartier og socialister«. Det kan alt i alt blive en af de vigtigste kildeudgaver for den sidste trediedel af den 19. årh. af arbejderbevægelsens historie. Lieb knechts korrespondance med Marx-Engels foreligger allerede (Wilhelm Lieb knecht, *Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels*, Haag, 1963).

I dette bind findes 103 breve fra Lieb knecht, 411 til ham og hhv. 16 og 7 breve til hans første og anden kone. Der er ialt 137 brevskrivere, deriblandt næsten alle de førende socialdemokrater fra perioden indtil »socialistloven« trådte i kraft 1878. Nogle tillæg indeholder en del artikler fra Lieb knecht, bl.a. om Slesvig-Holsten-spørgsmålet i 1864. Som Georg Eckert dog med rette fremhæver, er

brevene fra de lokale partifunktionærer osv. af lige så stor betydning som de førende socialisters, »de formidler værdifulde indtryk af den politiske, åndelige, organisatoriske stilling og udvikling i bevægelsen... de giver tilgang til den virkelige klassebevægelse« (s. XI). Korrespondencen omhandler næsten alle de spørgsmål, der var relevante for et parti under opbygning, et særligt betydningsfuldt afsnit fra årene 1875-78 er den socialdemokratiske presses problemer. At gå nærmere ind på indholdet er ikke muligt her, dertil er det alt for omfattende, men denne udgave vil være uundværlig for enhver, der beskæftiger sig med arbejderbevægelsen i disse år - ikke kun den tyske.

For en dansk læser vil det være af særlig interesse at læse brevene nr. 264 (s. 409-10) og 479 (s. 724). Det fremgår af dem, at Pio havde korresponderet med Liebknecht siden sit besøg i Leipzig 1872 (brevene eksisterer desværre ikke mere) og at marxisterne i Hamborg var meget interesseret i samarbejdet med danskerne, bl.a. for at bekæmpe lassalleanerne. I 1876/77 kritiserede *Vorwärts* Pios udvandringsplaner meget kraftigt og havde i tiden efter Pios og Geleffs afrejse til USA adskillige udførlige kommentarer til denne, bl.a. en officiel erklæring fra det danske parti. Så vidt vides er disse artikler ikke blevet benyttet i historieskrivningen. - Den adskillige steder (s. 450, 458, 469, 470) omtalte Petersen turde være Lorents Petersen og ikke Peter Petersen, som han her kaldes. I brev nr. 427 (s. 659) er der faldet en note ud. Men bortset fra sådanne småting er det en storartet udgave, hvis næste bind forhåbentlig kommer snart.

Gerd Callesen

Carl Madsen:

Fortids møre mur (erindringer).

Stig Vendelkærs forlag, Kbh., 1973. 288 s.

»Nu er jeg blevet 70 år. Min årgang - 1903 - står længst fremme i rækken foran gitterporten til stilhedens og glemselens have.« - Således indleder Carl Madsen, måske lidt patetisk, sin erindringsbog, men de følgende ca. 300 sider vidner om en livskraft, som forhåbentlig endnu bevæger sig langt fra det hinsides. Carl Madsens erindringer er en veloplagt blanding af personlig historieskrivning og Danmarks-historie. Han skriver selv, at han ikke nærer præentioner om at være historiker, at han ikke har kendskab til kildekritikkens metoder, men at han på baggrund af sit arbejde med utallige retssager har lært at finde kilder der kan oplyse om fortidens hændelser og aftvinges et vidnesbyrd om »wie es eigentlich gewesen«. - »At opstø-

ve oplysninger til brug under en proces, at sørtre dem med kritik og vurdere deres udsagns troværdighed og brugbarhed, er snævert forbundet med den kildekritiske historikers virke.«

Vi følger forfatteren fra hans fødsel i degnehjemmet på Mors til den nord-sjællandske idyl, Brede, hvor faderen virkede som førstelærer ved klædefabrikken skole. Scherfigagtige beskrivelser fra tiden i Thyssens skole i Lyngby, gymnasie-årene i Borgerdyden. Videre kandidatårene i 2. hovedrevisorat, forvist fra krigsministerium til kirkeministerium, undervisningsministerium, statsbanerne og vandbygningsvæsenet - en periode på 10-12 år, der blandt andet anvendtes til at studere *Kapitalen*, skrive artikler og studiekredsforedrag, læse romaner og forberede retssager til formiddagsstillingen som fuldmægtig hos en overretssagfører, der beskrives med sønlig kærlighed. Erindringerne er tæt sammenvævede med periodens politiske begivenheder og specielt arbejderbevægelsens. Carl Madsen indleder sin politiske løbebane i socialdemokratiet i 20'erne, men de socialistiske sympatier udvikler sig som forfatteren skriver »til en urokkelig revolutionær overbevisning« og et snart 50-årigt medlemskab af DKP. Dette parti, som han har et dybt alvorligt, men også humoristisk forhold til. - Inspireret af sin gymnasietids historielærer, der docerede, at der fandtes tre slags kristne: De glade, de mindre glade og de ligeglade, hævder Carl Madsen, at der ligeledes findes 3 slags kommunister: »Der findes glade kommunister, som ikke mener at alle andre er idioter og forbrydere, og som måske har oplevet, at der er en verden udenfor det kommunistiske Verona. Og så er der de mindre glade. De er fandeme ikke morsomme. Det er de linietro dogmatikere og disses endnu værre modstykke, de opportunistiske, uduelige, alt liv og selvstændighed kvælende bureaukrater og karrieremagere, der er den levende kommunismes største fare. Endelig er der de ligeglade, der hopper af ved først givne lejlighed. I hvertfald når fordel og karriere byder det. Det er typer som f.eks. Peter P. Rohde, departementschef Erik Ib Schmidt i finansministeriet - den kapitalistiske stats grå eminence og socialforskningsinstituttets leder, den navnkundige Henning Friis. En embedsmand af bemærkelsesværdig stupiditet og indbilskhed...«

Carl Madsen beskyldes ofte selv for at være linietro dogmatiker, men disse beskyldninger gøres delvis til skamme i erindringsbogen, hvor han leverer en præcis og rammende kritik af DKP. Han angriber dels partiet for en venstreradikal fræseologi uden realitetsfølelse og dels for en højreopportunistisk politik bl.a. relateret til partiledelsens samarbejdspolitik i 1944/45. »Havde den partiledelse der fungerede under krigen været situationen voksen - politisk, psykologisk og moralsk - ville vi ikke være hoppet på hovedet i de dunkdrevne samarbejdspolitikeres plump opstillede fælde med en madding, som en middelmådigt begavet rotte ville være gået langt udenom...« Han hævder videre, at der fører en lige årsagslinie fra 1944/45 til partisplittningen i 1958, via ledelsens holdning under begivenhederne i Tjekkoslovakiet i 1968 til den nuværende splittelse på venstrefløjen i dansk politik, »der bl.a. har sin årsag i de gennem tiden reelt selvsupplerende partiledelsers allergi for åben selvkritik og manglende tillid til partiets menige medlemmer, der ikke antages at tåle indsigt i interne forhold og dispositioner«. Og senere skriver

han, dog i en passende hypotetisk form, at den dag kunne komme, hvor man med rimelighed måtte efterlyse forskellen mellem DKP og Socialistisk Folkeparti.

Til Carl Madsens kritik af DKP hører endvidere hans barske angreb på »skellet i skabet« som han kalder Aksel Larsen. Det er lidt vanskeligt at skille klinten fra hveden i dette angreb, men til klinten hører så afgjort Madsens terminologi, der sagtens kan måle sig med den af Max Smidt anvendte og angrebne. Til hveden hører derimod citaterne fra retssagen mod Richard Jensen i forbindelse med trawler-sagen i Frederikshavn, hvor Aksel Larsens vidneudsagn til forhørslederen, Arthur Andersen, må siges at have den Judas-karakter, som forfatteren hævder.

Det må i øvrigt være en blandet fornøjelse at høre til Carl Madsens idiosynkrasier, men det er underholdende læsning. Hyrden i Seem, Søren Krarup og Frode Jacobsen hører til i synderegistreret. Om sidstnævnte hører man i forbindelse med forfatterens tid som røgter på Mors, et praksisår mellem mellemskole og gymnasium, »der var særlig én af kørerne, som jeg husker endnu. Et uberegneligt og hysterisk bæst, som vi kaldte »æ jølby ko« efter den landsby hvor den kom fra. Gud ved om det forresten ikke er der Frode Jacobsen er født. Den kunne se from og tænksom ud, som nogen sortbroet højskoleko, omend den havde ond i sinde. Dens milde, våde øjne, dens sørgmodige - ligesom ansvarsbetyngede - brølen og hele dens sommerlige medmenneskelighed kaldte på min let vakte tillidsfuldhed overfor alt levende, der er forudsætningen for, at jeg er så nem at snyde... Æ Jølby ko var som en model af den dialektiske modsætning mellem et troskyldigt jydsk ydre og en kompliceret sjæl, som det er så svært at tage sig i agt for.«

Carl Madsen funderer en hel del over sin udvikling, eller sit »kald« til kommunismen, som han benævner det et sted. Dette kald fremstår som en tilfældig blanding af møder med stærke personligheder og aktuelle historiske begivenheder, iblandet et stænk af, hvad man kunne kalde biologisk determinisme. Et fænomen af idealistisk herkomst, som det kan undre at støde på hos en garvet revolutionær. F.eks. hedder det »Jeg tror, at der er følelser, dybt forankret i biologiske anlæg, der bestemmer menneskets grundholdninger til tilværelsen og til det samfund, det fødes ind i« eller »man får sin livsholdning i kraft af en medfødt personlighedsstruktur - dersom man da i det hele taget får nogen - og senere arbejder man så på at give den en fornuftsmæssig underbygning.« (I en privatkorrespondance om dette emne, har Carl Madsen overfor undertegnede afvist at være henfaldet til biologisk determinisme i denne sammenhæng - men dialektisk materialisme kan man vel næppe kalde det).

Man genkalder sig forfatterens strid med Udgiverselskabet for Danmarks nyeste historie, hvis saftige efterdønninger henholdsvis frydede eller foragede *Informations* heterogene læserskare, når man med tilbageholdt åndedræt som var det en kriminalroman, læser beskrivelsen af Påskekrisen og Landmandsbankkrakket. Det er ikke historieskrivning som man kender fra mellemskolens eller gymnasiets lærebøger - ej heller fra Tage Kaarsteds disputats om samme emne. Det kan måske være vanskeligt for en ikke-faghistoriker at bedømme, hvor langt fra, eller hvor tæt på virkeligheden Madsens historieskrivning bevæger sig, men med udgangspunkt i forfatterens samfundsmæssige grundsyn og i den videnskabsmetode

han erklærer at anvende, den historiske materialisme, er det min opfattelse, at hans historieskrivning nærmer sig virkeligheden mere end de fleste værker der beskæftiger sig med Danmarks nyere historie. - Og her er vi ved et af kernepunkterne i Carl Madsens forfatterskab, dets værdi som historisk materiale. En værdi som man måske er tilbøjelig til at underkende, dels selvfølgelig fra borgerlig side, men også fra de mere radikale overdrev, og jeg tror at det bl.a. kan skyldes forfatterens pågående, aggressive og provokerende stil, idet man har lært os, at det »objektive« skal serveres i en impotent indpakning.

Til slut et eksempel på Madsens historieskrivning. Han forkaster de traditionelle forklaringer på regeringskrisen i 1920, og forsøger ved hjælp af bl.a. analyser fra »det nye studentersamfund«s blad, *Pressen*, der bl.a. blev skrevet af Torben Hansen, Kai Moltke og Broby Johansen (med professor i nationaløkonomi Lauritz Birch i kulissen) at forklare begivenhederne som et forsøg fra H. N. Andersens side, også kaldet Elefanten, på at slå regeringen Zahle ud og derved ramme konkurrenten Transatlantisk Kompagni, der ved regeringens mellemkomst netop var ved at etablere nogle aftaler, der skulle skaffe det en gunstig handelsposition på det russiske marked. Af Landmandsbankens regnskaber fremgår det bl.a. at man opererede med en række bestikkelseskonti, som medlemmer af kongehus og regering nød gavn af. »I marts 1920 løftede »Elefanten« snabelen og knuste sine modstandere. Den psykopatiske stemningsvingende og svage konge Christian X var hans viljesløse redskab. På Elefantens bud foretog han sit statskup og satte den af Glückstadt og Transatlantisk Kompagni afhængige regering på porten. Dermed var ratificeringen af den truende handelsoverenskomst - der for øvrigt ville have været til umådelig gavn for landet - afværget«. Carl Madsen antyder videre et par bekvemme dødsfald i forlængelse af sagen, idet Landmandsbankens direktør Emil Glückstadt og Transatlantisk Kompagnis direktør Harald Plum, afgår ved døden kort efter, sidstnævnte skulle have begået selvmord, men med to kugler gennem hovedet!

Carl Madsen har for vane at love flere bøger, når han under udarbejdelsen af sin nyeste bliver optaget af et problem. Under skrivning af *Flygtning 33* lovede han os erindringerne og i disse lover han et bind 2. Man må håbe, at han holder, hvad han lover.

Lone Scocozza

Janos Marothy:

Music and the Bourgeois, Music and the Proletarian.

Akademiai Kiado, Budapest, 1974. Adresse: Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest V. Alkotmany utca 21. 588 s. 26.00 dollars.

Det følgende er mere at betragte som en ekstrakt fremfor en egentlig anmeldelse, idet såvel den til rådighed stående tid som min analytiske og teoretiske formåen har været for ringe til en nærmere behandling af dette omfangsrige og dybtgående værk.

Bogen analyserer, hvorledes fremkomsten af det kapitalistiske borgerskab med dets forskellige karakteristika, dets bedrifter, modsigelser og kriser, har sat sit præg på musikkens udtryk og formsystem, og den følger de nedenunder liggende præproletariske tendensers udvikling mod en socialistisk musikform. I bogens første del, der koncentrerer sig om »the bourgeois world concept and bourgeois music«, behandles fremkomsten af det borgerlige, isolerede *Egos* indflydelse på det musikteoretiske, det musikæstetiske og det musikhistoriske område. Fænomener som solosang, melodiform, harmoni, fremkomsten af dur-mol systemet og af jeg-centrerede tekster diskuteres, og det påvises bl.a., hvordan den borgerlige kernefamilie og idealet om det lille, hyggelige hjem kontra den store, larmende verden sætter sit præg ikke blot på teksterne - home, sweet home - men i det hele taget på den måde, musikken opfattes, skabes og anvendes. Det hele sættes i tæt analytisk forbindelse med de forskellige historiske samfundsformationer og deres produktionsformer.

I bogens anden del, »The people in history«, gås der nærmere ind på selve det musikalske materiale, hvis udvikling analyseres inden for den historiske materialismes udviklingsskema: det primitive samfund, slavesamfundet, feudalsamfundet og det kapitalistiske samfund. Et eksempel skal anføres: Overgangen fra det primitive samfund til slavesamfundet lader sig karakterisere ved fremkomsten af professionelle specialister, en stigende vareproduktion, en overklasse etc. Parallelt med opspaltelsen af de dagligdags funktioner udskilles et særligt *kunstliv*, der igen opspaltes i discipliner. Dette medfører på sangens og musikkens område fremkomsten af den episke, melodiske sang adskilt fra dagligdagens adfærd (arbejde, kult, dans etc.) og fremkomsten af special-komponeret musik i organiseret fremførelse. Der anvendes et rigt dokumentationsmateriale bestående af eksempler (med noder) fra international folkelig sang og musik, og der knyttes an til over-

klassekunstmusikkens udvikling gennem tiderne. Det anskueliggøres, at musik-
kens hovedfunktion har været forherligelse af de herskende klasser og de hersken-
de religioner.

På tilsvarende måde - blot betydeligt mere seriøst, alsidigt og indgående, end jeg
er i stand til at antyde her - behandles de øvrige historiske perioder med skyldig
hensyntagen til overgangssamfund. Byernes og bykulturens betydning påpeges, de
forskellige regeringsformers - adelsvælde, enevælde etc. - indvirken på kulturlivet
undersøges, og vareproduktionens og pengeøkonomiens spredning til stadig
større grupper i samfundet indgår ligeledes centralt i undersøgelsen, for blot at
nævne nogle få væsentlige punkter.

I bogens tredje afdeling behandles folkesangens og folkemusikkens vej gennem
negationen af det borgerlige verdensbillede frem til et proletarisk verdensbillede,
naturligt nok koncentreret om »workers' folk musik« og »the working-class folk
song«. Arbejdersangen følges fra dens kilder i de forskellige historiske perioder og
op til den europæiske nutid. De historiske elementer og deres betydning udredes,
og det påvises, hvordan den proletariske omformning af borgerlige musikformer
finder sted. Oprørssange, revolutionære sange, kampssange, parti-sange og tale-kor
er nogle af dette afsnits emner, og her behandles også jazzen som proletarisk ud-
tryk under imperialismen.

Bogens afsluttende fjerde del behandler kunstmusikkens vej gennem en nega-
tion af det borgerlige verdensbillede frem til et proletarisk verdensbillede. Afsnittet
registrerer og analyserer de forskellige kritiske og præ-revolutionære tendenser i
den tidlige og sene borgerlige musik og viser, hvor sådanne tendenser sporadisk
optræder hos borgerlige komponister. Denne analyse stilles over for en tilsvarende
analyse af de kritiske tendenser på det folkelige plan, og hermed indkredses de ele-
menter, der sammen fører frem til det socialistiske samfunds socialrealistiske mu-
sik. Her afsluttes bogen, idet forfatteren mener det nødvendigt med en ny og selv-
stændig bog til »at beskrive den videre udvikling af socialistisk musik, som følger
den sejrriige proletariske revolution, ikke blot i Sovjetunionen, men over hele ver-
den.«

Det er en stor og imponerende musikhistorisk undersøgelse, hvis lige ikke fin-
des inden for Vesteuropa. Man vil heri kunne finde et væld af oplysninger, analy-
ser, teorier, vurderinger og konklusioner, som ikke kan undgå at virke berigende
og igangsættende på baggrund af den traditionelle borgerlige kunst- og historie-
opfattelse, vi er opdraget med under kapitalismen. Samtidig skal det understreges,
at bogens til grund liggende teori og metode er en nok så traditionel og begrænset
sovjetdogmatisk tendens, som på længere sigt næppe er tilstrækkelig til at inspire
vesteuropæiske socialister i deres (vores) søgen efter den antiautoritære, folke-
lige marxisme.

Leif Varmark

Paul Mattick:

Krise og arbejdsløshed.

Arbejdsløshed og arbejdsløshedsbevægelse i U.S.A. 1929-1935. I serien: Bidrag til Kritik af den politiske økonomi. Kbh., Kurasje 1973. 119 s. kr. 16,-.

Denne bog er det første større arbejde af den tysk-amerikanske marxist Paul Mattick. Mattick står i dag som en af de mest centrale personer i den teoretiske marxistiske debat som foregår uden for de officielle kommunistiske partier og hvor diskussionen fastholder Marx's værdi- og akkumulationsteori som grundlag for analysen af den nuværende kapitalisme.

Ved konsekvent at fastholde det udgangspunkt, at det, der i den nuværende kapitalisme tager sig ud som nye fænomener, såsom de statslige indgreb i økonomien og fremkomsten af store multinationale monopoler, *kan* og *skal* analyseres ud fra de centrale sammenhænge der gælder for al form for kapitalistisk produktion - og hvis grundlæggende struktur og tendenser Marx har udviklet i *Kapitalen* - fastholder Mattick et revolutionært proletarisk standpunkt overfor socialdemokratisk og kommunistisk reformisme.¹

I bogen *Krise og Arbejdsløshed*, der som det fremgår af undertitlen er en analyse af den store krise i USA i begyndelsen af 30'erne (»verdenskrise«) analyserer Mattick krisens forløb og udvikling især m.h.t. arbejderklassens forhold. Analysen er skrevet i 1936 i en periode hvor Mattick dels var aktiv indenfor den syndikalistisk orienterede arbejderorganisation IWW i Chicago og samtidig beskæftigede sig med Marx's akkumulations- og kriseteori i samarbejde med Henryk Grossmann.² Ved at fundere analysen af krisen i USA på den marxske værditeori bliver Mattick her i 1936 faktisk den første marxistiske teoretiker der forsøger sig med en videnskabelig analyse³ af forholdet mellem kapitalistiske kriser og den kapitalistiske stat under den synsvinkel at statens aktiviteter sigter mod at skaffe nye gunstige akkumulationsbetingelser for kapitalen, først og fremmest på arbejderklassens bekostning. Afgørende er her Matticks understregning af at den kapitalistiske stat i sin borgerlige form ikke umiddelbart er i stand til at gribe ind til fordel for totalkapitalens objektive interesser. Disse interesser må først sætte sig igennem som politiske krav, hvilket forudsætter at krisen fordybes tilstrækkeligt til at mobilisere disse interessekrav fra henholdsvis arbejdere og kapitalister. Først på baggrund af den påfølgende politiske uro eller trussel om uro kan staten gribe ind med indgreb der i sid-

ste instans er til fordel for den mest udviklede og centraliserede kapital, selvom disse indgreb kan fremtræde i alle mulige fordækninger som nødhjælpsarbejder, sociale foranstaltninger.

Denne form for forsøg på overvindelse af krise og stagnation, herunder arbejdsløshed gennem statslige indgreb er blevet betegnet som 'den keynesianske revolution', blandingsøkonomi, statsinterventionisme, og karakteriserer udviklingen i de fleste kapitalistiske lande fra sidst i 30'erne frem til idag. Mattick har i senere arbejder, først og fremmest i bogen *Marx og Keynes*, videreudviklet denne begyndelse til en analyse af statens indgreb i kriseforløbet og de skranker sådanne indgreb er underlagt (merværdiproduktionen). Betydningen af analysen af den udviklede kapitalistiske stat på den marxiske værditeoris grundlag for en revolutionær arbejderbevægelse fremstår tydeligt i Matticks analyse og er i de senere år blevet mere og mere udbredt.⁴ Den desværre lange historiske tradition for reformisme i den internationale arbejderbevægelse som kendetegner hele dette århundrede synes blandt sine mange historiske årsager at have et fællestræk: den manglende forståelse for den kapitalistiske stats natur som kommer til udtryk i illusioner om statsmagten som uafhængig af kapitalen, som den instans som den politiske kamp må centreres om, for når staten er erobret/overtaget, så ved statens hjælp at ændre produktionsforholdene. Heri ligger ikke alene den katastrofale adskillelse af den politiske og økonomiske kamp som karakteriserer de reformistiske arbejderpartier, men også en underkendelse af nødvendigheden af kampen mod den direkte udbytning på det sted hvor merværdiproduktionen finder sted: i produktionsprocessen. For forståelsen af disse problemer har Matticks forskellige arbejder spillet en væsentlig rolle, især i de sidste års udvikling blandt revolutionære grupper i Vesteuropa.

I første del af *Krise og Arbejdsløshed* viser Mattick hvorledes modsigelserne i kapitalens akkumulationsproces vokser indtil de tager form af en krise, dvs. en proces hvor dele af kapitalen og lønarbejderne ikke længere fungerer i merværdiproduktionen, altså er 'frigjort' som brakliggende kapital og arbejdsløse arbejdere. Ingen kapital standser frivilligt sin akkumulation og krisen må da også forstås som den tvangsmæssige standsning der rammer de kapitaler som er svagest i konkurrencen, dvs. hvis profitproduktion er for ringe i forhold til de samfundsmæssige krav som akkumulationen stiller. Krisens forløb er således en renselsesproces, hvorigennem kapitalen fjerner sine svage led gennem en destruktion af kapital og arbejdsløshed for derigennem at skaffe bedre betingelser for den kommende produktion af profit. Gennem kriseforløbet sker der dels en værdiforringelse af den eksisterende kapital (gennem krak osv.) og en sænkning af arbejdslønnen gennem forøgelsen af antallet af arbejdsløse. »Hvis merværdiskabelsen, som er den eksisterende produktionsmådes eneste motiv, ikke svarer til hvad der er nødvendigt for en progressiv kapitalakkumulation, må akkumulationen forgå i et langsommere tempo, eller også må den ophøre helt for en tid. Dette fortsætter indtil den nødvendige profitabilitet på forskellig måde igen er nået, således at en forøget

akkumulation muliggøres.« (Mattick s. 29) At netop arbejdsløshedens størrelse er en afgørende faktor for genskabelsen af kapitalens akkumulationsbetingelser ligger i at det er arbejdskraften der skaber den producerede *nyværdi* og det er mængden af ubetalt arbejde, som kapitalen kan tilegne sig der er afgørende for akkumulationen. »En stor arbejdsløhedsarmé må begrænse arbejdslønnen for ikke at ødelægge den genskabte valoriserings spirende kim for tidligt. Den må samtidig være tilstrækkelig stor til overhovedet at muliggøre den forventede stigende beskæftigelse gennem en relativ frigørelse af arbejdere, uden derfor at nedsætte udbytningsraten væsentligt. Som middel til at sikre et fornyet kapitalistisk opsving bliver arbejdsløshed, set i relation til kapitalens bevægelseslove, »produktiv« (Mattick s. 39).

Krisen i 1929 kan umiddelbart karakteriseres ved to forhold: den bredte sig meget hurtigt til alle kapitalistiske lande og den var omfattende i de enkelte lande. Dette må forstås på baggrund af verdensmarkedets funktion - kapitalen er som kapital ikke bundet til nationale grænser - hvorved brud på den internationale vareudveksling meget hurtigt spreder en krise til alle involverede lande. Dette bliver så yderligere forstærket når de respektive nationalstater forsøger at 'eksportere' krisen ved forskellige handels- og valutapolitiske beskyttelsesforanstaltninger, og krisen betyder så en skærpet konkurrence mellem de forskellige nationalstater. Disse problemer inddrager Mattick dog ikke i sin analyse og hans kriseanalyse lider af den grund under en manglende bestemmelse af i hvor høj grad de nationale respektive internationale kapitalbevægelser har indflydelse på det kriseforløb som han analyserer, og altså i hvor høj grad genskabelsen af kapitalvaloriseringen kan gennemføres ved hjælp af 'lokale' midler: først og fremmest arbejdsløshed. Spørgsmålet der rejser sig i denne forbindelse er i hvor høj grad kriseforløbet i USA i 30'erne var afhængigt af hvordan krisen udviklede sig i andre kapitalistiske lande, dvs. verdensmarkedets krise. Noget forenklet kan man sige at de indgreb som staten kan foretage inden for de nationale grænser først og fremmest er afhængige af modstanden fra en evt. organiseret arbejderklasse der fører revolutionær kamp, og tilsvarende lettes af reformistisk politik fra arbejderorganisationer,⁵ men evt. indgreb udover de nationale rammer er afhængige af den nationale kapital styrke over andre nationalkapitaler. (Midlerne i denne sidste form for konkurrencekamp går fra valuta- og handelspolitiske indgreb til åben krig).

Nu er det imidlertid ikke Matticks hensigt i denne bog at undersøge den betydning som verdensmarkedet og kapitalens internationalisering har for krisens konkrete forløb. Han undersøger derimod krisens forløb i USA for at klarlægge de politiske aspekter ved fremkomsten af en centralt reguleret statslig socialpolitik. »I kampen for og imod socialreformen sætter de nødvendigheder sig igennem, der sætter grænserne for de stridende parters krav... De arbejdsløse må under alle omstændigheder forsørges på en eller anden måde. Samfundet er nødt til at betale for dem, da millioner af mennesker ikke frivilligt sulter, når der er fødevarer indenfor rækkevidde.« (Mattick, s. 82-83).

I denne forbindelse viser Mattick, at den totale mangel på en politisk organisering af den amerikanske arbejderklasse - ligegyldigt hvor reformistisk den end måtte være - betyder at de arbejdsløse i de første kriseår forsøger sig med alle mulige former for individuelle overlevelsesforsøg. Disse forsøg, de såkaldte selvhjælpsorganisationer, var alle udpræget småborgerlige i deres ideologi om oprettelsen af små 'produktionskollektiver' rettet mod selvforsyning og direkte vareudveksling. De stillede sig alle uden for den kapitalistiske reproduktionsproces i USA, men uden at antaste denne, og efter kortere eller længere tid brød disse forsøg på at vende tilbage til tidligere produktionsmåder da også sammen. Da arbejdsløsheden samtidig tiltog og der opstod spredte tilløb til politisk organisering af de arbejdsløse, blev en statslig socialpolitik henimod midten af 30'erne en uomgængelig nødvendighed. Denne skulle gennem understøttelse, beskæftigelsesprogrammer forsøge at opnå »en nivellering af elendigheden og billiggørelsen af de sociale omkostninger gennem organisatoriske ændringer. Man vil fordele elendigheden bedre, da den ikke længere kan forhindres (i at vise sig).« (Mattick s. 85) (Der er her en mindre meningsforstyrrende fejl i oversættelsen, som den her tilføjede parentes sidst i citatet skulle afhjælpe. Bortset fra denne og enkelte andre mindre fejl er oversættelsen ret præcis i forhold til den tyske originaltekst, og dog ret let læst på dansk.)

Der er især to vigtige forhold Mattick søger at trække frem i sin analyse og problematisere. Det er først og fremmest at selv en nok så stor krise ikke 'automatisk' betyder at der opstår revolutionære masseorganisationer blandt arbejderklassen og især blandt de arbejdsløse, som det er blevet hævdet af en række »marxistiske« teoretikere (især omkring 2. Internationale) som mente at en tilstrækkelig stor krise af sig selv ville føre til en revolution. Heroverfor viser Mattick at kapitalen er i stand til at gennemleve en voldsom krise og skaffe sig nye gunstige akkumulationsvilkår med statens hjælp, når arbejderklassen ikke er i stand til at organisere sig i en revolutionær kamp - ikke mod staten - men mod dens grundlag, den kapitalistiske merværdiproduktion. Det andet forhold er i forlængelse heraf, og er en understregning af den betydning den reformistiske bevægelse i arbejderklassen har for at rette den politiske kamp mod staten og derved lette overvindelsen af krisen på kapitalens betingelser.

I denne forbindelse er Matticks generelle analyse af den kapitalistiske stat ikke tilstrækkelig til at kunne rumme betydningen af arbejderklassens politiske organisering og dens reformistiske politik for hvordan statens kriseregulerende funktioner sætter sig igennem som konkrete statsindgreb.⁶ Matticks analyse af staten bygger i høj grad på krisens udvikling i USA til umiddelbart at kunne anvendes på f.eks. danske forhold. Eksempelvis var udviklingen i USA i 20'erne karakteriseret af ret gunstige akkumulationsbetingelser for kapitalen med en arbejdsløshed på omkring 6-7% helt frem til krisen, hvor arbejdsløsheden i 1932 nåede 23%. I Danmark var arbejdsløsheden i 20'erne aldrig under 10% og lå oftest omkring 20 for i 1932 at nå op på 32%. Sammenholdt med denne udvikling må man se den or-

ganiserede arbejderbevægelses reformistiske politik i Danmark allerede i 20'erne for at få gennemført en statslig krisepolitik, som det bl.a. udtrykkes i flg. udtalelse fra DsF i 1926; »De danske Arbejderorganisationer vil, idet de iøvrigt anerkender de Bestræbelser, som Parti og Regering har udfoldet, tilsige dem sin fulde Støtte i Kampen mod Landstingsflertallet, hvis dette mod Forventning skulde være hensynsløst nok til at nedstemme Regeringens Forslag, saavel vedrørende *Krisehjælpen til Industrien* som *Krisehjælpen til de Arbejdsløse*.« (Udtalelse fra Fællesudvalget nedsat af DsF, Socialdemokratisk Forbund, Rigsdagsgruppen, Arbejdernes Fællesorganisation og Arbejdsløshedskasserne, d. 2/3 1926, citatets understregning.)

Da en analyse på linie med Matticks men af danske forhold stadig lader vente på sig, må Matticks bog *kraftigt anbefales* som et nødvendigt udgangspunkt for en marxistisk analyse af denne periode for at kunne afklare nogle vigtige sider ved udviklingen af reformismen i den danske arbejderbevægelse.

Noter

1. Denne kritik findes mere udførligt i forskellige arbejder: blandt dem der er oversat til dansk først og fremmest *Marx og Keynes*, Røde Hane 1973; i *Vindrosen* nr. 4 og 5, 1973, og i *Kurasje* nr. 9 (marts 1974) med en kritik af teorieme om statsmonopolistisk kapitalisme. En større samling artikler med en kritik bl.a. af Baran og Sweezy, Mandel, Gillman m.fl. findes i Mattick: *Kritik der Neomarxisten*. Fischer Taschenbuch Verlag, 1974.
2. Dele af Matticks diskussion med Grossmann findes i: Grossmann: *Marx, die klassische Nationalökonomie und das Problem der Dynamik*, EVA 1971.
3. Uden at gå nærmere ind i en diskussion af Marx's videnskabsopfattelse, kan der blot henvises til flg. Marx-citat: »Videnskaben består netop i at påvise, *hvordan værdiloven slår igennem*«. Marx i brev til Kugelman 11/7 1868 i Marx/Engels: *Briefe über Das 'Kapital'*, Erlangen 1972, s. 185, på dansk i Marx: *Kapitalen*, Registerbind, Kbh. 1972, s. 26.
4. Blandt de vigtigste arbejder i forlængelse af denne tradition kan nævnes de til dansk oversatte: Altvater »Om nogle problemer ved statsinterventionismen«, *Kurasje* nr. 7. (1973); Semmler og Hoffmann: »Kapitalakkumulation, statsindgreb og lønbevægelse«, *Politiske Arbejdstekster*, nr. 1 1973; Dieter Läßle: »Staten og de almene Produktionsbetingelser«, *Kurasje* 1973, David Yaffe: *Den marxistiske teori om kriser, kapital og staten*, Modtryk 1974; og Mattick, Müller og Neusüss: *Socialstat og blandingsøkonomi*, DSF 1974.
5. En glimrende påvisning af forskellige marxistiske teoretiske retningers betydning for udviklingen af reformismen findes i Müller og Neusüss: »Socialstaten og modsigelsen mellem lønarbejde og kapital« (findes i ovenstående Mattick, Müller og Neusüss bog). Artiklen rummer desuden en detaljeret gennemgang af kapitlet om arbejdsdagens længde fra Kapitalens 1. bind i forbindelse med et forsøg på at bestemme statens funktion overfor forholdet mellem kapital og lønarbejde.
6. Der kan i denne sammenhæng henvises til de i note 4 og 5 nævnte tekster.

Finn Hansson

Mogens Nielsen:

Enhed i arbejderbevægelsen.

Kilder til belysning af forhandlingerne mellem Danmarks kommunistiske Parti og Socialdemokratiet 1945. København, Fremad 1973. 46 s. kr. 19,75.

Som en direkte følge af DASFs konference i efteråret 1971 om arbejderbevægelsens placering i skolemes historie- og samfundsorienteringsbøger nedsatte *Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie* et særligt skolebogsudvalg. Udvalgets fjemmeste opgave var at igangsætte og redigere udgivelsen af historiske kildesamlinger, der skulle omhandle problemkredse i arbejderbevægelsens historie. Initiativet må hilses meget velkomment, især i en tid, hvor interessen for forskellige aspekter indenfor arbejderbevægelsens udvikling er stigende, på nationalt såvel som internationalt plan. I stedet for et forsøg på en fuldstændig omskrivning af historiebøgerne har *Selskabet* lykkeligvis givet sig i kast med udgivelsen af kildehæfter. Dette er især betydningsfuldt, fordi undervisningen i historie på alle undervisningstrin i skolesystemet heldigvis er på vej væk fra den kronologiske og reproducerende indlæring til fordel for den emnecentrerede og problemorienterede undervisningsform. Efter denne begyndelse fra *Selskabets* side må man kun ønske, at fortsættelsen må blive lige så vellykket som begyndelsen.

I forordet til kildehæftet nævner Mogens Nielsen de skismatiske forhold indenfor arbejderbevægelsen på det nationale og internationale plan. Dette historisk og ideologisk betingede forhold er atter trukket frem i lyset i de seneste måneder efter folketingsvalget i december 1973 og fik især fornyet aktualitet i forbindelse med Hope-sagens behandling ved Venstre Landsret i Ålborg i februar 1974. I forbindelse med sagen blev der på arbejdermøder landet over rettet kraftige angreb på LO og Socialdemokratiet fra DKP's side for splittelse af arbejderbevægelsen, samtidig med at LO og Socialdemokratiet fremkom med beskyldninger af nogenlunde samme karakter. De påstande og argumenter, der ved den lejlighed blev taget i anvendelse, vil vi genfinde i Mogens Niensens kildesamling, der omhandler de forhandlinger, der foregik på officielt plan mellem Socialdemokratiet og Danmarks kommunistiske Parti i sommeren 1945. Problemstillingen i dette kildehæfte har stadig brændende aktualitet. Som indledning til selve kildesamlingen giver Mogens Nielsen en kortfattet instruktiv beskrivelse af forholdet mellem II. Internationale, den socialdemokratiske, og III. Internationale, Komintern, den kommunistiske, i mellemkrigstiden. Han lægger især vægt på enhedstanken indenfor Komintern med et citat fra Kominterns V. kongres i 1924 om »enhedsfron-

ten fra neden«, dvs. en revolutionær aktivisering af masserne. Senere defineres »Folkefronttaktikken der blev formuleret på Kominterns VII. kongres i 1935. Jeg mener dog ikke, at Mogens Nielsen har gjort tilstrækkelig rede for den principielle forskel, der ligger i disse to former for politisk strategi. Mens »enhedsfrontstatikken« som sagt gik ud på en revolutionær aktivisering af arbejderne, en aktivisering fra neden, kunne Folkefronttaktikken godt tage sig ud som et samarbejde »fra oven«, et organisatorisk samarbejde eller regeringssamarbejde, som f.eks. i Spanien i 1936, uden at der var skabt fornøden grobund i arbejderklassen forinden. I sidste tilfælde var det et spørgsmål om politisk taktik, og det var afgørende med til at ændre »samarbejds klimaet« hos alverdens kommunistpartier fra midten af 30'erne. Denne holdningsændring kunne ligeledes observeres i det danske kommunistparti, hvilket kom til at spille ind i enhedsforhandlingerne med Socialdemokratiet. Med denne lidt klarere definering af enheds- og folkefrontsbegreberne i indledningen ville visse argumenteringer senere i kildesamlingen være lettere og mere forståelige at gå til. Ved at medtage Mary Dau's bog *Danmark og Sovjetunionen 1944-49*, Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter 2, 1969, i litteraturoversigten sidst i kildehæftet ville forskellen mellem enhedsfrontspolitikken og folkefrontspolitikken ganske sikkert være blevet klarere defineret i indledningen.

Selve udvalget og præsentationen af de forskellige kilder tilgodeser til fulde det pædagogiske sigte med hæftet med de varierede former for kildetyper, hvilket vil være til gavn for undervisningen. Det kontradiktoriske princip, som størsteparten af kilderne er ordnet efter, giver en glimrende anledning til sammenligning mellem de enkelte kilder.

Spørgsmålene efter kilderne er på fornuftig måde begrænset i omfang, men er formuleret på en sådan måde, at de virker som udmærkede indgange til en videre diskussion, og kun i enkelte tilfælde har spørgsmålene en ledende »ideologisk« tendens, men det forrykker ikke helhedsindtrykket af karakteren på spørgsmålene.

Noteapparatet er holdt nede på et minimum, men indeholder alligevel meget relevante oplysninger, især om personlige data. Dette viser sig meget betydningsfuldt, for når vi når frem til de egentlige enhedsforhandlinger i sommermånederne 1945, har læserne allerede et glimrende indblik i de forskellige forhandlingsdeltageres position indenfor henholdsvis Socialdemokratiet og DKP. Læseren kan på dette grundlag få et glimrende udgangspunkt for den videre behandling af kilden. Bortset fra den enkelte udeladelse med hensyn til Mary Dau's bog, som godt kunne have fortjent at komme med, er litteraturoversigten dækkende, idet der ikke er skrevet ret meget om disse enhedsforhandlinger.

Med sit store kendskab til forholdet mellem Socialdemokrater og kommunister dels under besættelsen og dels i tiden umiddelbart efter denne har Mogens Nielsen været i stand til at begrænse kildematerialet på en overskuelig måde. Selvom Mogens Nielsen i sit forord skriver, at »til historieskrivning rækker dette materiale ikke«, giver de udvalgte kilder i meget stor udstrækning svarene på de meget interessante spørgsmål: Hvorfor indledtes enhedsforhandlingerne? Hvorfor og på hvilket grundlag sprængtes de? Var der oprigtig forhandlingsvilje til stede hos forhandlingsparterne?

På trods af mine få indvendinger vil Mogens Niensens kildesamling om enhedsforhandlingerne være fortrinlig til brug i historie på undervisningstrin over folkeskoleniveau efter en kort gennemgang af de forskellige elementer i historisk kildekritik.

Asger Juul Pedersen

Jørgen Olsen og Bjarne Schoubye:

Reformpolitik eller revolution.

Kilder til belysning af brydninger i dansk arbejderbevægelse 1908-22. Kbh., Fremad 1973, 101 s. kr. 29,50.

I serien af kildehæfter under fællestitlen »Af arbejderbevægelsens historie« har Fremad nu i samarbejde med *Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie* udsendt kildesamlingen *Reformpolitik eller revolution* til brug for gymnasier, HF og seminarier.

I den nuværende rekonstruktionsfase af den marxiske teori og i takt med de socialdemokratiske partiers akutte krise fra tressernes sidste halvdel er der opstået en stærk interesse for deres fortid og et næsten nyt felt for den historiske forskning. Arbejderpartierne opståen, deres organisatoriske, ideologiske og praktisk-politiske udvikling og indbyrdes rivalisering - og i tilknytning hertil fagbevægelsens parallelle udvikling - er blevet genstand for livlig og fornyet interesse også uden for venstrefløjens rækker. Det er bl.a. frugterne af denne interesse og historiske bevidsthed, der nu så småt kan indhøstes i form af en række arbejder og udgivelser.

I begyndelsen af det 20. årh. gik en lang kapitalistisk udviklingsperiode mod sin slutning, og en ny epoke med revolutionære kampe begyndte, hvor spørgsmålet om proletarietets sociale revolution blev sat på dagsordenen som et virkelig, jordisk spørgsmål, og hvor epigonernes dogmatisk stivnede vulgærmarxisme tydeligt demonstrerede sin manglende evne til at være på højde med det revolutionære opsving i den europæiske arbejderklasse (Lenin og bolchevikkerne i Rusland, deres pendanter på venstrefløjene i 2. Internationales partier, den voksende anarkosyndikalistiske bevægelse, især den franske førkrigssyndikalisme). Under situationens pres begyndte den tilkæmpede enhed at gå op i fugerne. Genoptagelsen af den europæiske proletariske klassekamp vandt genklang også i Danmark som et led i

den naturlige reaktion på 2. Internationales fallit og det perspektiv, som Socialdemokratiet og fagbevægelsen stadig tydeligere åbenbarede, kun nødtøftigt maske- ret bag lejlighedsvis socialistisk klingende fraser. Og også herhjemme fik krigs- tidens prisstigninger og spekulation, efterkrigstidens arbejdsløshed og den inter- nationale revolutionære Sturm-und-Drang det til at gære i arbejderklassen, også her fik de radikale strømninger en tid vind i sejlene. - De to udgivere fortjener ros for til undervisningsbrug at have publiceret en række fysisk vanskeligt tilgængeli- ge tekster som oppositionen mod den etablerede arbejderbevægelse i denne centra- le periode.

De to forfattere erklærer i forordet, at deres intention med udgivelsen bl.a. har været at bibringe læserne »kendskab til hovedtræk af udviklingen indenfor den danske arbejderbevægelse 1908-22«, samt »kendskab til 1. verdenskrigs virkninger for de sociale forhold i Danmark og de politiske spændinger blandt arbejderne«, og desuden traditionelt - at udvikle brugernes færdighed i elementær kildekritisk me- tote. Forfatterne har til den ende bevidst valgt, som de skriver, at »lade kilderne tale for sig selv« og praktisk taget indskrænket ledsagende kommentar og baggrunds- orientering til enkelte supplerende fodnoter i håb om således at lede eleverne frem til en selvstændig tolkning. Det er samtidig forfatterens opfattelse at deres hæfte kan stå alene og »anvendes uden brug af supplerende litteratur«. Med et almindeli- gt kendskab til danske gymnasiasters og seminaristers (- og for den sags skyld: læreres -) aktuelle referenceramme forekommer det os at være en mindre hensigts- mæssig pædagogisk fremgangsmåde, hvorved brugerne lades i stikken med de gængse fremstillinger à la Politikens *Danmarks historie, En bygning vi rejser* og Nørlund's *Det knager...* Det vil til opfyldelsen af de prætentive vidensmål, ud- giverne selv programmatisk opstiller, være nødvendigt i langt højere grad end det her er tilfældet at inddrage materiale om Socialdemokratiets udvikling i reform- istisk retning ligefra starten. Hæftet kommer ikke længere end til at antyde en så- dan udvikling ved, under overskriften »Marxisme og Socialdemokrati«, antitetisk at sammenstille uddrag fra henholdsvis *Det kommunistiske Manifest* og Socialde- demokratiets program fra 1908. Her ville det dog vel have været mere frugtbart at præsentere Erfurterprogrammet og 1913-programmet, og - hvis man endelig ville lade en marxistisk »klassiker« kontrastere - mere indlysende at bringe Marx' kritik af Gothaprogrammet eller Engels' Bidrag til kritikken af det socialdemokratiske programudkast 1891. Endvidere lader behandlingen af DsF's forstening til en gennemautoritetscentraliseret interesseorganisation meget tilbage at ønske. Udvalget indskrænker sig til enkelte tekster, som - bortset fra syndikalistiske an- greb på kompromispolitikken - udtrykker nogle DsF-pamperes selvforståelse og apologier for deres organisatoriske praksis. Vil man forstå syndikalismens op- komst, måtte man i højere grad have belyst denne fagforeningsstruktur, som syn- dikalismen bl.a. netop er en reaktion på, ved at sætte den ind i den samfunds- mæssige sammenhæng, hvori den forekommer. Det ville være nødvendigt at ind- drage materiale om den socioøkonomiske udvikling i Danmark fra omkring århundredskiftet (hvilket er helt udeladt i kildesamlingen bortset fra et par tabel- ler som bilag), idet den revolutionære syndikalisme generelt kan ses som et udslag

af behovet for nye organisationsformer og kampmetoder i en tid hvor industriens udvikling under koblinger mellem stor- og småkapital gik i retning af monopolisering, hvor arbejderne ikke længere stod over for en hel masse små isolerede enkeltkapitalister, men tværtimod konfronteredes med hele den forenede industri- og finanskapital. Udgiverne anfører under afsnittet om »Inspirationen« for den danske syndikalistbevægelse kun det franske CGT's Amiens-charter fra 1906, skønt den danske fagoppositionssammenslutnings chefideolog Chr. Christensen i nok så høj grad hentede sin teoretiske ballast fra den mere marxistisk prægede amerikanske broderorganisation, IWW. Dog er det prisværdigt, at forfatterne i rigt mål genoptrykker programerklæringer og bidrag fra *Solidaritet*.

Hovedvægten i udvalgets behandling af de egentlige brydninger i arbejderbevægelsen er lagt på perioden før 1914, især koncentreret om forholdet mellem syndikalismen og den etablerede politiske og faglige arbejderbevægelse. Andre og for den senere udvikling væsentlige aspekter som f.eks. den voksende modsætning mellem det socialdemokratiske moderparti og dets ungdomsforbund SUF forbigås.

Den socio-økonomiske udvikling i Danmark under og efter 1. verdenskrig og den internationale politiske, organisatoriske udvikling (f.eks. Zimmerwald-bevægelsen, hele den internationale revolutionsbølge i krigens kølvand, rådsbevægelsen, dannelsen af Komintern etc.) spises af forfatterne af med en kort overfladisk redegørelse på godt en side. »Danmark i verdenskrigens skygge«, som ikke formår at lade de efterfølgende kilder fremstå i deres dybere kontekst.

Til belysning af »natkongressens« accept af Socialdemokratiets regeringsdeltagelse, anerkendelsen af ministersocialismen, i klar modstrid med tidligere kongresbeslutninger, aftrykkes kun et uddrag fra kongresprotokollen indeholdende Staunings argumentation. F.eks. kommer Gerson Trier, der udmeldte sig af partiet i protest mod denne beslutning og motiverede sin holdning i et brev til Stauning, der samtidig giver en karakteristik af partiets højredrejning, ikke til orde, ligesom man må savne eksempler på SUF's opposition som den manifesteredes i artikler og pjecer som f.eks. Ernst Christiansens og Johs. Erwigs: »Striden i Socialdemokratiet« (1919). Vi skal i den forbindelse nøjes med at henvise til Carl Heinrich Petersens »Danske revolutionære«, som inddrager en række af de synspunkter, der på udmærket vis kunne anskuelliggøre nogle af de fænomener, dette hæfte ikke kommer tilstrækkeligt omkring.

Sådant materiale ville kunne have ledt frem til en bedre forståelse af de nye partidannelser, hvis programmer i hæftets sidste afsnit (»Mellemspil« og »Enhedsfront«) for den uindviede let kommer til at fremstå temmelig tågede, og hvor savnet af introducerende og uddybende kommentarer især føles. Til gengæld for en sådan udvidelse kunne dele af f.eks. afsnittet »Agitation og modagitation« (hvor DsF's modtræk overfor syndikalisterne til overflod dokumenteres, ligesom der bruges unødvendig megen plads på mødereferater) med held have været udeladt. Den mangelfulde socio-økonomiske dækning bevirker også at man næppe tilfulde forstår baggrunden for de dramatiske tildragelser, der skildres så detaljeret i de to store afsnit »Stormen på Børsen« og »Grønttorvsspektaklerne november 1918«. Højt

problematisk finder vi den udstrakte anvendelse af *Politiken* og andre borgerlige blade, der blot lægger op til en i sig selv gold rekonstruktion af selve begivenhedsforløbet og opøvelse af kildekritisk teknik for kildekritikkens egen skyld. Sine steder virker forfatternes ledsagende spørgsmål og overskrifter (»gadespektakler eller klassekamp?«, »Borgerlig retspleje eller klassesdomme?«, »forekommer anklagepunkterne og dommene dig rimelige (sic!) i forhold til de begåede lovovertrædelser?«) i bedste fald som skinproblemer, i værste fald unødvendigt begrebsforvirrende. Endelig kan nævnes at forfatterne end ikke så meget som antyder en evt. kontant, økonomisk forklaring på baggrunden for Påskekrisen (som den f.eks. fremstår i Kai Moltkes *Pengemagt og Ruslandspolitik*, Kbh. 1953, og Arnfred m.fl.s ØK-bog *Under dansk splitslag*, Kbh. 1973), men helt godtager den gængse »forklaring« som f.eks. Politikens *Danmarkshistorie* og Tage Kårsted bringer til torvs.

Trods alle forbehold vil dette kildehæfte kunne tjene som en tiltrængt indføring til denne på mange måder centrale fase i den danske arbejderbevægelses historie, men må i modsætning til hvad forfatterne forestiller sig i en undervisningssituation nødvendigvis suppleres med yderligere litteratur.

Niels Brøndum Josephsen, Knud Erik Hansen og Knud Knudsen

Henry Rantzén:

Skræddernes fagforening af 1873.

Jubilæumsskrift. København 1973. 121 s.

Poul Thomsen:

Øens folk.

En beretning om Arbejdernes Fællesklub på Burmeister & Wains Skibsværft på Refshaleøen gennem 50 år.

Forlaget Melbyhus. Skærbæk, 1973. 127 s.

Poul Thomsen:

Vor fane lyser flammerød...

Bryggeriarbejdernes Fagforening 1897-1972. København, 1972. 79 s.

De fleste professionelle historikere betragter fest- og jubilæumsskrifter med en vis skepsis. De er ofte bestillingsarbejder, det forventes mere eller mindre direkte, at fremstillingen bliver så gunstig for den jubilerende forening eller organisation som overhovedet muligt. Ofte er hele fremstillinger primært anekdotесamlinger eller opremsninger af århundredskiftets forskellige pudsigheder. Nogle festskrifter er koncentreret omkring enkeltpersoner, det gælder for såvel fagforeninger som erhvervsvirksomheder, hvilket dog i høj grad falder tilbage på den historieopfattelse, som op til slutningen af tresserne har været mere eller mindre enerådende herhjemme. I forlængelse af dette ser man i disse festskrifter, hvorledes hele fremstillingen er koncentreret om den pågældende forening eller virksomhed, uden at sætte dens udvikling ind i en større sammenhæng.

Et andet forhold, der har medvirket til festskrifternes lave kurs blandt historikere, er manglen på ting som et noteapparat med kildehenvisninger, litteraturlister etc., hvilket gør deres anvendelsesmuligheder begrænsede ud fra en streng videnskabelig synsvinkel. Spørgsmålet er så, om det er rimeligt at vurdere festskrifter ud fra disse kriterier, og om ikke andre burde lægges til grund, i hvert fald indenfor vort område, arbejderbevægelsens historie.

Lad det være sagt med det samme: de foreliggende jubilæumsskrifter er ikke typiske. De repræsenterer alle den ikke-socialdemokratiske del af den danske fagbevægelse, hvilket kommer stærkt til udtryk i skræddernes jubilæumsskrift, der er skrevet af den nuværende formand, Henry Rantzén, der er kommunist. Såvel i bryggeriarbejdernes som i skræddernes jubilæumsskrifter udtrykkes klart, hvad man vil med udgivelsen, nemlig »drage nytte af de historiske kendsgerninger, som festskriftet indeholder. således at vi i fællesskab kan forstærke vor kamp for en bedre fremtid« (De københavnske bryggeriarbejderes formand Holger Foss i en følgeskrivelse til festskriftet). Rantzén giver udtryk for det samme i sin indledning, og det mærkes i det hele taget tydeligt i skræddernes festskrift, at man har dette sigte med udgivelsen. Og med disse bemærkninger er vi efter min opfattelse fremme ved noget centralt, når sådanne festskrifter skrives, udsendes og sluttelig vurderes: i hvor høj grad er de i stand til at gengive arbejderklassens dens historiske erfaringer? I Rantzéns forord til skræddernes festskrift ligger tydeligt, at skriftets eksistensberettigelse er, at medlemmerne lærer af historien, uddrager læren af de erfaringer, deres kammerater har gjort før dem, både de rent faglige men også de generelt politiske. Er skriftet skrevet med dette for øje, videregiver det de politisk relevante og almengyldige erfaringer, som er blevet høstet, kan det med andre ord bruges som et våben i den klassekamp, fagbevægelsens folk dagligt deltager i. Dette er de spørgsmål der skal stilles, først og fremmest herpå skal skrifter udgivet af arbejderklassens partier eller organisationer måles. Naturligvis kan man ikke udelade metodiske problemer af mere teknisk karakter, men de må i dette tilfælde underordnes de andre kriterier.

Skræddernes jubilæumsskrift lever i høj grad op til disse krav. Det understreges, at dette skrift på mange måder bryder med 50 års skriftet, fordi det er udarbejdet af folk, der tilhører den del af arbejderbevægelsen, der ikke gradvis integreres i det bestående kapitalistiske samfund. Skriftet giver da også et interessant og sjældent set indblik i kommunistisk fagforeningspolitik, ligesom det giver en lang række vurderinger og fortolkninger af forskellige faglige og politiske begivenheder, hele tiden i relation til de stadige diskussioner mellem de forskellige fløje af fagbevægelsen, som også fandtes hos skrædderne. Rantzén kommer også ind på interne diskussioner i den kommunistiske bevægelse i Danmark. Således giver Rantzén udtryk for uren over DKPs store forhandlingsvillighed i forbindelse med enhedsforhandlingerne så sent som i 1947, hvor Socialdemokratiet allerede havde indtaget de antikommunistiske koldkrigspositioner, som prægede partiet under Hedtoft Hansen og H.C. Hansen.

Skriftets kvaliteter understreges i høj grad af at nævne hvad det ikke indeholder. Det indeholder ikke lange udredninger om de skiftende formænd og bestyrelser, de-

res personlighed eller mangel på samme. Ejheller finder vi de traditionelle morsomme anekdoter, der har fyldt mangt et festskrift. Derimod inddrages, desværre for lidt, men dog betydeligt i forhold til det sædvanlige, baggrundsstof i form af konjunkturoversigter, lønudvikling etc., desværre ikke i tabelform. Læseren får heller ikke det indtryk, at Skræddernes Fagforening har sejlet alene på et stort øde hav, udviklingen indenfor skrædderfaget og udviklingen i selve fagforeningen sættes hele tiden i relation til den økonomiske og politiske udvikling i samfundet og til den øvrige arbejderklasses kamp. I vurderingen af internationalismens betydning, i den vigtige gennemgang af de store socialreformer i trediverne og Stau-nings videreudvikling af blandingsøkonomien og konsekvenserne af dette for danske arbejderbevægelse, i diskussionen om den moderne fagbevægelse ud fra Andre Gorz bog, *Arbejderbevægelse og nykapitalisme*, i alle disse ting gengiver Rantzén den levende diskussion og den aktivitet, som har præget hans forbund, og som derfor gør det vigtigt at beskæftige sig med.

Festskrifterne om bryggeriarbejderne og B & Ws Fællesklub er begge skrevet af Poul Thomsen, tidligere leder af DKPs faglige arbejde og tidligere chefredaktør på *Land og Folk*. Ingen af skrifterne lever op til Rantzéns om skrædderne. En del af forklaringen kan være den, at det ene handler om en arbejdsplads, mens skriftet om bryggeriarbejderne er centreret om to arbejdspladser, nemlig Carlsberg og Tuborg, og der derfor har ligget en fare i at anskue alle problemer ud fra forholdene og de gældende problemstillinger disse steder. Et gennemgående træk ved begge skrifter er det, at Thomsen kun i ringe omfang kaster blik ud på udviklingen udenfor de to fagforeninger, og at han kun i ringe omfang ser en forbindelse mellem de problemer, som fagforeningerne må tage sig af, med de generelle politiske og økonomiske forhold. Derfor når han heller ikke frem til en behandling af forholdet mellem den faglige og den politiske kamp.

Et så interessant spørgsmål som hvorfor B & W arbejderne i mange situationer fremstår som den danske arbejderklasses fortrop, og hvorfor kommunisterne i langt de største perioder har været toneangivende gives der ingen rimelig forklaring på. Thomsens forklaring, at øens folk er »hårde negle«, der ikke er bange for at give rådt for usødet, holder naturligvis ikke alene. B & Ws placering som landets første store arbejdsplads og koncentration af mange faglærte arbejdere med et højt oplysnings- og bevidsthedsniveau må være ting af anderledes afgørende betydning.

Thomsen lægger også meget stærkt vægt på de enkelte tillidsmænd og deres betydning. Således lader han Carl Hansen fra Tuborg være den drivende kraft bag dannelsen af bryggeriarbejdernes fagforening hvilket kan forlede svage sjæle til at tro, at uden Carl Hansen var der ikke blevet nogen fagforening. Den økonomiske og politiske baggrund for organiseringen af arbejderklassen går han let hen over. Dette gælder for begge Thomsens skrifter, og det er derfor tvivlsomt, hvor stor interesse de kan have for en større kreds, der er interesseret i samspillet mellem de lokale forhold og de generelle, objektive tendenser.

Michael Seidelin

Ursula Schmiederer:

S.F. og den »trede vej« til socialismen.

- SFAH skriftserie nr. 1 - GMT. Kongerslev 1974, 181 s., 25.- kr.

Størstedelen af den eksisterende litteratur om danske politiske partier har fest- og jubilæumsskriftpræg. Videnskabelige arbejder er sjældne. En undtagelse danner Ursula Schmiederers bog om SF, som udkom på tysk i 1969, og som nu er fremkommet i dansk udgave med revideret indledning og efterskrift som første bind i SFAH's skriftserie.

Schmiederers bog giver en detaljeret fremstilling af SF's udvikling fra partidannelsen i 1958-59 til splittelsen i 1967. Bogen rummer en kritisk analyse af partiets udvikling, teori og organisation, og som sådan udgør den et vigtigt arbejde der bør opnå vid udbredelse. SFAH fortjener megen ros for at have bragt bogen frem i Danmark i en førsteklases oversættelse.

Per Salomonsson har i Årbog 1, 1971, s. 141-49 fremhævet hovedlinierne i den tyske udgave. Der vil derfor ikke være grund til at give endnu et generelt referat her. Denne anmeldelse er snarere tænkt som en kritik af Schmiederers valg af problemstillinger og metode.

Forsåvidt man betragter Schmiederers bog som en beskrivelse af SF's historie, teorier og organisation er den stort set vellykket. Hun har benyttet de forhåndenværende kilder godt. Fremstillingen er let læselig og hænger godt sammen. Især hendes fremlægning og vurdering af fraktionsstriden inden for DKP som var hovedårsagen til SF's dannelse og partiets tidlige udvikling synes vellykket, ligesom den udførlige behandling af organisationsspørgsmålet. Hvor fremstillingen nærmer sig bruddet i 1967 farves den af Schmiederers personlige engagement i den interne fraktionskamp i SF.

Man kan være uenig med Schmiederer i hendes valg og prioritering af de problemstillinger omkring SF som hun har valgt at gøre til genstand for diskussion. Nogle aspekter af SF's aktiviteter er meget nødtørftigt behandlet, således fremdrages kommunal- og faglige politik kun *en passant*, og til spørgsmålet om hvem, der egentlig stemmer på SF og hvorfor, gives et kort, ikke fyldestgørende svar (Ingemar Glans' undersøgelser af politiske holdninger hos vælgere i Danmark og Norge vil sikkert give fyldigere svar.)

Andre aspekter, som f.eks. Socialistiske Studenter og den organisatoriske debat i SF er udførligt behandlet. Der er naturligvis grænser for hvor mange spørgsmål man kan rejse - og besvare - på 181 sider, og man kan vel retfærdigvis ikke bebrejde Schmiederer at hun behandler problemer som hun finder specielt interessante.

Imidlertid har Schmiederer tydeligvis tilsigtet mere end en almen fremstilling. Som hun fremhæver i sit efterskrift (s. 142) har hun tilstræbt et historisk, systematisk, politologisk og politisk arbejde. Ikke alle disse aspekter vederfares ret og deres gensidige påvirkning formindsker værdien af hendes arbejde. Schmiederers personlige engagement medfører, at hun er meget selektiv hvad angår de kendsgerninger hun har valgt at fremdrage i behandlingen af fraktionsstridighederne i 1967. Samtidigt er historie og teori vævet sammen i en grad, der gør det meget uklart, om den fremlagte model skal tjene til beskrivelsen af SF, eller om det drejer sig om en teoretisk model, som afprøves på SF's konkrete historie.

Lignende uklarheder træder tydeligt frem i Schmiederers gennemgående tema: SF betragtet som et eksempel på partidannelse inden for »det ny venstre«. Hos Schmiederer fremstår termen »ny venstre« samtidig som en almen, beskrivende term, som en teoretisk model og som et ønskværdigt politisk mål. SF beskrives først som tilhørende det ny venstre og sammenlignes derefter-implicit og eksplicit-med en uklar model af hvad »det ny venstre« er og bliver til sidst fremstillet som et i mange henseender mangelfuldt parti. SF frembyder ikke »en klar socialistisk profil« og ligner strukturelt de gamle arbejderpartier (s. 141). Man bør holde sig for øje, at Schmiederers konklusion er politisk, ikke socialvidenskabelig eller historisk. Forestiller man sig at hun ikke havde været så umiskendeligt engageret og havde fremlagt en model til beskrivelse af et socialistisk parti under bestemte vilkår og derefter havde undersøgt et bestemt politisk parti og var nået frem til at partiet ikke efterlevede modellen, ville hun have været nødt til at konkludere, at fejlen lå i modellen eller i hendes valg af parti som genstand for undersøgelse. De problemer, der opstår ved læsningen af Schmiederer med at holde beskrivende, teoretiske og politiske betragtninger adskilt forøges ved hendes ofte vage og uldne definitioner. For at blive ved et tidligere eksempel: hvad er »det ny venstre«. Det er en uklar mode-richtig term, der imidlertid har ringe mening i sig selv. At sige at et parti står til venstre giver naturligvis kun mening set i relation til det politiske højre. At tilhøre venstrefløjen medfører ikke naturnødvendigt noget socialistisk engagement; størstedelen af det ny venstre i USA var ikke-socialistisk. Ligeledes giver betegnelsen »ny« kun mening i sammenhæng med forsøg på at bestemme hvad der afgrænser det »gamle«. Tydeligvis tilstræber Schmiederer at give udtrykket »ny venstre« en mere stringent, udvidet betydning. Den ihærdige læser kan finde spredte tilløb til en definition forskellige steder i bogen. For at tilhøre det ny venstre kræves tilsyneladende: en forkastelse af reformistiske socialdemokratiske metoder, af dogmatisk kommunisme (den 3. vej), analyse af nye udviklingslinier-nationalt og internationalt, søgen efter passende former for politisk praksis, (s. 145) der på en eller anden måde hænger sammen med ungdomsgrupperinger (s. 140), samt en konstatering af at sådanne grupperinger normalt er centreret omkring tidsskrifter og studentegrupper, snarere end omkring fagforeninger (s. 10). De danske og norske socialistiske folkepartier, PSU i Frankrig, PSIUP i Italien henregnes til kategorien »det ny venstre« (s. 10). Hvis denne kategori skal have nogen som helst mening, dvs. hvis den skal tjene til beskrivelsen af mere end hvilkensomhelst venstrefløjsguppering-socialdemokratierne og kommunisterne undtaget- må den have et

vist mål af konkret politisk indhold: en definition af arbejderklassen, en organisatorisk form, en opfattelse af hvor det revolutionære potentiel er lokaliseret etc... En sådan indholdsangivelse er langt fra selvindlysende. Hvor, for eksempel, finder Schmiederers »ny venstre« sit sociale basis for en mulig revolution? Hvilken teoretiker fra »det ny venstre« vil det »det ny venstre« følge? Marcuse, som mener (mente), at industriproletariatet i avancerede industrilande er uden ethvert revolutionært potentiel og at man må søge hos undertrykte raceminoriteter og/eller studenterne og i den tredje verden. Eller hos Mallet hvor mulighederne ligger i de bedst lønede, bedst uddannede lag i arbejderklassen, eller Gorz som finder løsningen i omdannelsen af de traditionelle fagforeninger til strukturer med et klarere syndikalistisk sigte. Marcuses teori er uforenelig med Mallet og Gorz; skal »det ny venstre« dække alle disse opfattelser skjuler frasen mere end den afdækker- og dette er kun et enkelt eksempel.

Schmiederer er bedst, når hun behandler SF konkret. I den fyldige beskrivelse og kritik af SF's organisation fremlægger hun meget præcist SF's arv og gæld til DKP og relaterer konkret den kritik fra venstre som er blevet anvendt generelt på denne organisationsform. Også almene spørgsmål som f.eks. problemerne ved at have en politisk aktiv ungdomsorganisation inden for rammerne af et socialistisk parti får en tilfredsstillende behandling. Svaghederne i hendes arbejde ligger i udeladelsen af en relatering af hendes konkrete beskrivelse af SF med specifikt danske forhold: I diskussionen af den organisatoriske opbygning forbinder hun ikke spørgsmålet om, hvorledes man rekrutterer den danske arbejderbevægelse politisk til et nyt socialistisk parti med danske erfaringer, med de organisatoriske problemer, der er bundet til den kendsgerning, at der allerede eksisterer to fungerende arbejderpartier. Den sociale og økonomiske udvikling tages heller ikke op i denne forbindelse. Diskussionen af spørgsmålet, om folketingsgruppen bør repræsentere partiets organiserede medlemmer eller de uorganiserede vælgere, bygger på den formodning, at partimedlemmerne også repræsenterer politiske synspunkter hos ikke-medlemmer uden at der gøres nogle overvejelser over om dette er en rimelig betragtning i et parti med SF's organisatoriske struktur. På lignende måde anfører Schmiederer i sidste kapitel at VS's politiske succes afhænger af partiets evne til at finde en passende organisatorisk form-hvad der ikke lykkedes iflg. hendes efterskrift 4 år senere. Men igen udelader hun en konkret diskussion af forholdet mellem VS' organisatoriske struktur og den kendsgerning, at studenter var dominerende, medens arbejdere glimrede ved deres fravær. Det samme gælder spørgsmålet om medlemmernes alder prægede organisationsformen. Trods alt var VS organisatorisk i stand til at mobilisere stor støtte hos de unge og viste sig fleksibel nok til at forvalte en bred og alsidig udenomsparlamentarisk aktivitet. Denne form synes at ligne den Schmiederer efterlyste hos SF. Hvor og hvornår gik det galt?

Alt for ofte respekterer Schmiederers teori simpelt hen ikke de kendsgerninger hun selv fremlægger. I sin behandling af spørgsmålet om SF-vælgerne anfører hun f.eks. at de i høj grad ligner DKP's. Hvilke konsekvenser har dette for hendes tese, at SF tilhører det ny venstre? Kan det ny venstre og »dogmatiske kommunister« tiltrække den samme vælgerskare? Noget ulogisk citerer Schmiederer velvilligt Mar-

cuse, som mener, at når socialdemokratiene mister rollen som klasseparti kan kommunister og socialister tilrive sig denne. Hvis dette er korrekt burde SF-vælgerne være koncentreret hos de ufaglærte, de økonomisk dårligst stillede og den stærkeste socialdemokratiske bastion-snarere end hos de faglærte, der nærmer sig middelklassen i økonomisk status. Dette er nogle få eksempler på spørgsmål som Schmiederer ikke besvarer.

Efterskriftet, der naturligvis har den fordel at være skrevet 4 år senere, udviser de samme svagheder, skønt det ville have været logisk at komme ind på i det mindste nogle af de teoretiske spørgsmål som VS's struktur og organisation indbyder til. I stedet har Schmiederer valgt at udnytte efterskriftet til generalisationer over den europæiske kapitalismes nyere udvikling. Der er ikke principielt noget i vejen med disse almene betragtninger over socio-økonomiske faktoreres politiske konsekvenser. I store dele af verden blev 50'erne faktisk kapitalismens guldalder, »der uden større kriser ikke blot levede med højkonjunktur, men også kunne opvise et socialt ansigt med 'velfærdsstat', fuld beskæftigelse, socialstatslige indgreb og vidtgående social borgfred« (s. 143), medens krisesyntomer først dukkede frem i midten af 60'erne.

Men dette holder simpelt hen ikke stik for Danmarks vedkommende. 50'erne udviste her alt andet end højkonjunktur og fuld beskæftigelse. I begyndelsen og midten af 50'erne lå arbejdsløshedsprocenten på ca. 10%, i midten og slutningen af 60'erne på mellem 3 og 4%. Ingen social konflikt i 60'erne nåede tilnærmelsesvis op på siden af strejkerne i 1956. Den reelle vækst i 60'erne repræsenterede næsten en fordobling af tallene fra perioden 1950-55.

Medens Schmiederer således generaliserer ud fra forholdene i det øvrige Europa, viger hun tilbage for en diskussion af specifikt danske økonomiske og sociale vilkår, og selv hendes diskussion af den lokale politiske sammenhæng hvori SF opererer er overfladisk. Der gøres ingen betragtninger over følgerne for SF af den socialdemokratiske dominans, politisk og fagligt, over erosionen af det socialdemokratiske partiapparat eller over socialdemokratiets stigende afhængighed af LO's ressourcer, over mobiliseringen af arbejderklassen *mod* den socialdemokratiske regering i 1956, over den høje og stigende levestandard i perioden, velfærdsstatens indre ekspansion, den enestående udvikling i det sociale sikkerhedsnet, over den uændrede indkomst- og formuefordeling, over uddannelseseksplosionen, over det enestående milde politiske klima, over klasseharmonidoktrinens politiske dominans, over nedgangen - absolut og relativt - af antallet af ufaglærte arbejdere, stigningen i antallet af funktionærer og udhulingen af denne gruppes sociale status, over den eksplosive udvikling i antallet af ansatte i socialuddannelses- og velfærdssektoren. Alle disse faktorer er gyldige eller vil blive det - i det mindste i nogle andre højtudviklede industrialiserede lande i nær fremtid - og de er faktorer, som har formet SF. Ydermere - hvorledes forholder det sig med virkningerne på SF af faktorer, der er specifikt knyttede til danske forhold, som f.eks. mangelen på mine- og tømmereindustrier som traditionelt er basis for radikal socialisme. Eller den danske valglov, der tillader et parti af SF's størrelse at opnå betydelig parlamentarisk indflydelse, eller den simple kendsgerning, at Danmarks størrelse effektivt begrænser de udenrigspolitiske muligheder.

Schmiederer har indskrænket sig til partiet SF, dvs. dets oprindelse, teori, organisation og indre stridigheder. Hun beskæftiger sig med SF's overbygning, ikke dets base. Til trods for de kritiske intentioner er hendes arbejde yderst traditionelt-i en grad, der rejser spørgsmålet i hvor høj grad denne form egner sig til emnet. SF's overbygning er ikke imponerende, medlemstallet har svinget omkring 5-6000; aktivitetsniveauet hos medlemmerne er ikke særligt højt; pressen når knap nok partiets medlemmer og slet ikke den brede offentlighed. SF's sympati for Jugoslavien, dets originale og knap så originale teoretiske formuleringer og partiets kritik af forskellige socialistiske lande forklarer kun i begrænset omfang den dækning partiet har i befolkningen. Det, der gjorde SF betydningsfuldt, lå ikke i dets teoridannelse eller dets svage organisation, ej heller i partiets appel hos de intellektuelle. Det betydningsfulde lå og ligger i den kendsgerning, at SF kan samle tusindvis af stemmer hos mennesker, der kun kender lidt til SF's ideer og som kun har ringe kontakt med dets organisation.

For at understrege det nærmest selvindlysende: SF er politisk betydningsfuldt fordi det lykkedes partiet at samle stemmer nok til at forrykke den parlamentariske balance i folketinget. Dette lyder ikke særligt heroisk, men det er til gengæld reelt. SF's styrke ligger uden for partiorganisationens rammer og er bundet til de ca. 100.000 arbejdere og funktionærer som er ryggraden i SF's vælgerskare. Spørgsmålet om hvad SF egentlig er som parti er nært knyttet til spørgsmålet om hvorfor disse vælgere betragter SF som deres parti.

Ved at henregne SF under »det ny venstre« har man altså i virkeligheden sagt meget lidt. Hvilke spørgsmål bør man da rejse? Man kunne begynde med Schmiederers udsagn, at SF repræsenterer de utilfredse blandt de stort set tilfredse, og at det der ønskes er alternative reformistiske løsninger til dem socialdemokratiet kan tilbyde (s. 52). Man må begynde hvor S standser: Er SF's vælgere utilfredse med de ting som socialdemokratiske vælgere er tilfredse med eller er de utilfredse med helt andre ting. Ønsker de flere af de samme reformer, eller ønsker de reformer på helt andre områder? Er, eller rettere var, SF primært et traditionelt arbejderparti, som reagerede på traditionelle arbejderklasseproblemer? Eller repræsenterer det en ny reaktion på nye problemer for arbejderklassen? Er/var SF produktet af at velfærdsstaten ikke er tilstrækkelig veludviklet til at tilfredsstille visse af vælgernes behov, eller må årsagen søges i at velfærdsstaten generelt simpelt hen ikke kan tilfredsstille væsentlige behov?

Spørgsmålet om hvad SF var på det tidspunkt Schmiederer undersøgte det kan ikke besvares ved generaliseringer over den almeneuropæiske udvikling. Ganske vist oplevede Europa i midten og slutningen af 60'erne en opblomstring i den socialistiske tænkning og aktivitet. SF var naturligvis i et vist omfang tilknyttet denne udvikling. Partiet havde kontakter til udlandet, var vært for udenlandske gæster og sendte egne ledere til udlandet, alligevel drejede det sig om relativt perifere forbindelser.

Svaret kan heller ikke findes ved en isoleret undersøgelse af partiets opkomst, teori og organisation, skønt en sådan undersøgelsen naturligvis er af interesse og metoden tilstrækkelig ved analyse af partier hvor en lang historisk tradition spiller

en større rolle end ønsket om at bringe teori og praksis i overensstemmelse med den danske virkelighed, eller partier hvis vælgere også er organisatorisk tilknyttet partiet som partimedlemmer.

Svaret må findes ved at betragte SF i forbindelse med den økonomiske, sociale og politiske danske virkelighed. Måske vil dette føre til den konklusion at SF er et unikt dansk fænomen, et produkt af forhold, der entydigt er tilknyttet Danmark. Måske bliver svaret, at SF er et traditionelt arbejderparti, som kan udfylde et tommur på venstrefløjen fordi Socialdemokratiet docerede og praktiserede klasseforsoning og DKP's hænder var bundet af det nære tilknytningsforhold til Sovjetunionen. Måske vil en undersøgelse vise, at SF er en reaktion på forhold der generelt er symptomatiske for avancerede industrielle velfærdsstater. Men man kan håbe at svaret ville række videre end en vag konklusion gående ud på at SF var eller er en del af et tåget aftegnet »ny venstre«, der formodes at række fra tyske studentergrupper til franske og italienske socialister fra arbejderklassen.

Trods den gennemgående kritiske tone i ovenstående bemærkninger kan Schmiederers bog anbefales. Den giver et solidt kritisk overblik over SF's oprindelse, store dele af partiets historie og en god fremlæggelse af dets organisationer og program. Som sådant er den et vigtigt bidrag til den sparsomme litteratur om dansk politik. De, der følger efter Schmiederer i studiet af SF vil stå i stor gæld til hende.

John Logue

Th. Stauning 1873-1942.

En bibliografi ved Mette Charlotte Rask Sørensen, Kathrina Tobiasen og Karin Schjødt Worm. Udgivet af Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Forlaget GMT, 1973. 150 s. 30 kr.

I hundredåret for Th. Staunings fødsel har Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv påtaget sig et nyt glædeligt initiativ, nemlig udgivelsen af et første bind i en bibliografisk serie. Stauning-bibliografien er på 1630 numre, omfattende bøger, dele af bøger, tidsskrift- og avisartikler, interviews med Stauning samt trykte taler og de vigtigste bibliografier af Stauning. Udgiverne er tre biblioteksstuderende ved Danmarks Biblioteksskole, og det fortjener al mulig anerkendelse, at biblioteksskolen giver sine elever mulighed for som et led i deres studium at udarbejde en sådan bibliografi, hvor et væsentligt kildemateriale til socialdemokratiets udvikling nu er samlet.

Naturligvis kan et arbejde af denne karakter vanskeligt blive fuldstændig ud-

tømmende. Det gælder særlig det omfattende avisstof. Her har udgiverne koncentreret sig om en gennemgang af Social-Demokraten, Demokraten og Staunings egen udklipssamling. Herved er det væsentligste utvivlsomt også blevet registreret. Dog må det siges at være en mangel, at der ikke, som Politikens anmelder har gjort opmærksom på, er medtaget de årlige artikler, Stauning skrev i Politiken om den politiske situation ved hvert årsskifte siden 1932. Endelig må det bemærkes, at usignede artikler i aviser og fagblade ikke er forsøgt indkredset. Specialundersøgelser på dette område kan altså bringe yderligere materiale for dagen. Ved registreringen af biografier kan det undre, at Bertel Dahlgaards vel ikke uvæsentlige skildring af Stauning i »Fra folket de kom« (1962) ikke er kommet med. Men indvendingerne kan ikke veje så tungt over for det væsentlige arbejde, der her er udført. Det kan fremhæves, at bibliografiens nr. 7 bringer den interessante oplysning, at Stauning har været medarbejder ved socialdemokratiets jubilæumsskrift 1921, selv om han ikke officielt er anført som medforfatter. Dette værk må altså ikke desto mindre antages at være blevet præget ganske direkte af Staunings syn på Udviklingen. - Et par uheldige trykfejl er kommet med, som når Augusta Erichsen i nr. 1630 kaldes Frichsen.

Der er al grund til at udtrykke håb om, at dette gode initiativ snart kan følges op af flere biografier. Er f.eks. en Borghjergbibliografi ikke en nærliggende opgave?

Dorrit Andersen

Herbert Steiner:

Käthe Leichter.

Leben und Werk. Wien, Europa Verlag 1973. 524 s. ö.Sch. 248.-

I Bolzmanninstituttets udgivelsesrække er udkommet et udvalg af venstresocialisten Käthe Leichters skrifter foretaget af professor Herbert Steiner. Omtrent halvdelen af bogen omfatter Steiners ofte kritiske bedømmelse af Käthe Leichters skrifter.

Herbert Steiner er født 1924 i Wien. Hans far var Schutzbundler, og begge forældre omkom i en tysk koncentrationslejr. Under Hitlertiden var han i London, hvor han var en ledende skikkelse i den kommunistiske ungdomsbevægelse og var en af de første, der blev fløjet til østrig for at opbygge en ungdomsorganisation under kommunistisk ledelse. Samtidig studerede han historie og er kandidat i

historievidenskab fra universitetet i Prag. Steiner er stadig medlem af det østrigske kommunistparti og leder med stor energi den østrigske modstandsbevægelses dokumentationscenter i Wien, der samtidig er forsknings- og studiecenter for den antifascistiske kamp. Man kan undre sig over, at en kommunist er udgiver af en socialdemokratis værker, mange andre opgaver kunne synes mere nærliggende for en kommunist. Men under læsningen af Käthe Leichter bogen bliver man mindet om, at Steiner som næsten alle østrigske kommunister var Dubček-folk, som gik meget langt i fordømmelsen af overfaldet på det tjekkiske folk. Mange folk fra KPÖ's kadrer forlod partiet og gik med det nye venstre og dermed også i disse nye grupperingers tilbagefald i syndikalistiske forestillinger. Heri ligger efter min mening årsagen til udgivelse af netop denne bog. Marxisten Steiner benytter marxisten Leichters bog i et forsøg på at bringe forvildede socialister til bevidsthed om arbejderbevægelsens realiteter. Derudover vil han bringe nye generationer i forbindelse med en næsten glemt socialistisk personlighed.

Steiner stiller med nogle forbehold Käthe Leichter på linje med Rosa Luxemburg. Han sammenligner afstamning, udvikling, indsats og endeligt, og man ser virkelig mange lighedspunkter. Steiner glemmer imidlertid, at Luxemburg gjorde sin indsats i et stort industriland og i to store arbejderbevægelser, den tyske og den russisk-polske. Leichter levede og virkede i en lille agrarstat, som kun havde den åndelige arv fra en stormagt tilbage, og selv den største politiske begavelse kan ikke komme til udfoldelse, hvis den ikke finder ræsonnans i større magtstrukturer. Middelmådige politikere i store lande udråbes ofte som genier, om virkelige genier fra små lande hører man sjældent.

Käthe Leichter fødtes den 20. august 1895 i en velhavende jødisk familie i Wien. 1. Verdenskrigs elendighed gjorde hende politisk bevidst, og studiet af national-økonomi og sociologi førte hende til marxismen. Hendes fremragende lærer, Carl Grünberg, viste hende vejen. Da kvinder ikke blev optaget ved det juridiske fakultet ved universitetet i Wien, måtte hun tage doktorgraden i Tyskland. I Heidelberg dannede hun et socialistisk studenterforbund for kvinder og blev p.g.a. antikrigspropaganda udvist af Tyskland. I Østrig sluttede hun sig til Socialdemokratiets venstrefløj. Hun spillede en vis rolle i Arbejder- og Soldaterrådet, som efter hendes mening spillede en væsentlig rolle i den økonomiske politik som basis for socialiseringen og i ledelsen af de socialiserede virksomheder. Senere overtog hun ledelsen af fagbevægelsens kvindesekretariat. Hun var en højt elsket lærer for de unge, dygtige arbejdersker, der ledede kampen i fabrikkerne. Samtidig fik hun indflydelse i den politiske bevægelse, publicerede, talte, organiserede. Hun var også kunstnerisk begavet og havde både som musiker og litterat kunnet frembringe store ting. Hendes ægteskab med redaktøren, Otto Leichter, var eksemplarisk, og begge sønner i ægteskabet blev gode socialister. Fra illegalitetens første dag blev hun leder af skolingsarbejdet hos de revolutionære socialister. Af de 46 år hun levede tilbragte hun 4 i illegal kamp og 4 i Gestapofængsler og -koncentrationslejre. I februar 1942 (man kender ikke datoen) myrdedes hun sammen med 1500 jødiske kommunistiske lidelsesfæller under en transport fra Ravensbrück. Steiner kalder det bittert et lille »gasningsforsøg«, ouverturen til Auschwitz og Treblinka.

Professor Steiner har udført et stort arbejde i betragtning af de mange tidsskrifter, som Käthe Leichter har skrevet i, og det er lykkedes ham at give et billede af hendes videnskabelige indsats. Bogens første del rummer en forbilledlig biografi, og andendelen udgøres af Käthe Leichters egne publikationer. Først hendes erindringer skrevet i lejren i Ravensbrück, som hun når at føre frem til 1916, derefter følger »Erfahrungen des Österreichischen Sozialisierungsversuchs« skrevet i 1924 til samlebindet »Der lebendige Marxismus« i anledning af Karl Kautskys 75 årsdag, værd at læse for dem der beskæftiger sig med industrielt demokrati. Et arbejde som »Die Entwicklung der Frauenarbeit nach dem Krieg« virker noget forældet og har kun historisk interesse. Det gælder også for artiklen »Die beste Abwehr« fra 1933, en appel til ikke at opgive kampen mod fascismen. Her forfalder K.L. til traditionelle venstreradikale ilusioner. Gengivelsen af et foredrag, holdt i Bruxelles 1936 »Die Gewerkschaften im Faschismus« viser imidlertid, at hun meget vel kunne udvikle praktiske kampmetoder mod fascismen. Tyngdepunktet i bogen er K.L.'s vigtigste arbejde »Vom revolutionären Syndikalismus zur Verstaatlichung der Gewerkschaften«, skrevet i 1932 ved indgangen til den fascistiske magtovertagelse; den burde læses af alle med tilbøjeligheder til den venstreextremisme og utopisme, som overalt hvor den har haft indflydelse har ført arbejderbevægelsen ind i blindgyder med efterfølgende skuffelse og svækkelse, »afmagtens filosofi«, som Gustav Eckstein kaldte venstreextremismen. Dette sidste arbejde kunne fortjene en dansk oversættelse.

Jeg anbefaler alle, at læse bogen.

Norbert Fluger

To biografier om Elanor Marx

Chushichi Tsuzuki:

The Life of Eleanor Marx 1855-1898.

A Socialist Tragedy. Clarendon Press. Oxford. 1967, 304 s.

Yvonne Kapp:

Eleanor Marx.

Volume I. Family Life. 1855-1883. Lawrence and Wishart. London. 1972, 319 s.

Eleanor Marx, Karl og Jenny Marx' yngste datter, var den eneste af deres tre børn, der som voksen engagerede sig aktivt i engelsk politik. De to andre søstre - Jenny og Laura - blev begge gift med franskmænd, der havde været aktive under Pariserkommunen i 1871, og de bosatte sig senere i Frankrig, hvorimod Eleanor Marx, der i øvrigt i en periode var forlovet med franskmanden Prosper Olivier Lissagary, forfatter til »Histoire de la Commune 1871«* forblev i England til sin død i 1898.

I 1967 udkom den første biografi om Eleanor Marx, skrevet af japaneren Chushichi Tsuzuki, og på trods af den efter min mening noget poppede undertitel, »en socialistisk tragedie« og den ind imellem lidt rørstrømske tone, er det en meget nyttig og letkøst bog, og i øvrigt den hidtil eneste fuldstændige biografi over Eleanor Marx' liv. Det er således det eneste sted, hvor man i bogform kan læse om hendes indsats indenfor de engelske fagforeninger i slutningen af 1880erne, hvor den såkaldte *New Trade Unionism* med organiseringen af de ufaglærte arbejdere for alvor tog fart. Eleanor Marx arbejdede i første række blandt gasværksarbejderne og havnearbejderne, var aktiv under de store strejker i 1889, men gjorde også - sammen med Edward Aveling, den mand hun levede sammen med i 14 år - en indsats indenfor de socialistiske grupperinger, der opstod i 1880erne i England.

* Kan læses i uddrag i »Pariserkommunen 1871. Et dokumentarium« ved Claus Clausen og Hans Jørgen Nielsen. Rhodos 1972.

Tsuzukis bog kom som nævnt for 7 år siden, og for godt et år siden udkom første bind af en ny Eleanor Marx-biografi, skrevet af Yvonne Kapp, en biografi der føres op til Marx' død i 1883. Der må have ligget et vældigt arbejde bag denne bog, der dels giver en grundig historisk baggrundsskildring i forbindelse med de enkelte kapitler, dels - og efter hvert kapitel - er forsynet med en lang række nyttige noter og henvisninger, der kan danne udgangspunkt for videre studier indenfor de enkelte områder, Yvonne Kapp behandler. Bogen virker dog ikke tyngt af denne grundighed idet de enkelte afsnit er både letlæste og spændende skrevet. Nogen af de vigtigste kilder til biografien har været de mange breve, Eleanor Marx skrev, og som findes spredt rundt i forskellige europæiske arkiver, og selv om Tsuzuki også har benyttet sig af dette ikke-publicerede materiale, forekommer det mig, at Yvonne Kapp på en langt mere inspireret måde har været i stand til at kombinere mere generelle historiske beskrivelser med personligt - umiddelbart fængslende-stof.

Bogen går som sagt kun til 1883, hvor Eleanor var 28 år, og for alvor begynde at gå mere aktivt ind i politik, efter i nogle år at have håbet på at kunne skabe sig en karriere som skuespillerinde; (hun oversatte i øvrigt Ibsen til engelsk plus en lang række andre centrale litterære og politiske værker fra perioden). Desværre er det endnu uvist, hvornår andet bind vil udkomme. Yvonne Kapp arbejder stadig (februar 1974) på færdiggørelsen af bind 2, men fortsætter linjen fra bind 1, vil der sikkert være meget at hente - bl.a. for dem, der beskæftiger sig med den engelske arbejderbevægelses historie. Forhåbentlig vil Yvonne Kapp også være i stand til at kaste yderligere lys ind over nogle af de dramatiske begivenheder, der førte til Eleanor Marx' selvmord i 1898, så at man bedre kan blive i stand til at besvare det spørgsmål, der umiddelbart rejser sig, når man læser om Karl Marx' yngste datter - hvad var det, der fik en kvinde som Eleanor Marx til i 14 år at holde fast ved samlivet med en så gennemhæderlig person som Edward Aveling?

Hvad var det for mekanismer, der forhindrede hende i at gøre sig fri, selv om hun vitterligt ønskede det i de sidste år af sit liv?

Og hvor meget betød tidens victorianske opdragelsesideal - at piger/kvinder skulle lade hensynet til andre gå frem for egen udfoldelse - for hendes handlemåde, en opdragelsesnorm som også til en vis grad prægede den marxske familie?

Karl Marx har utvivlsomt været en både varm og inspirerende far, men han har også forstået at sætte sin autoritet igennem overfor sine døtre, når han følte sig i sin gode ret dertil. Disse to sider af hans karakter - især i forhold til hans yndlingsdatter - kommer tydeligt til udtryk i to nedenstående breve; (begge stammer fra Yvonne Kapps bog). Det første er skrevet af ham selv i forbindelse med en invitation, han havde fået fra Eleanor om at komme til hendes 10 års fødselsdag, mens det andet er skrevet af Eleanor Marx (»Tussy«) til Karl Marx, fordi han havde forbudt hende at se den mand, hun var forelsket i, Lissagaray:

Kære frøken Lilleput,

(juli 1865)

De må meget undskylde mit sene svar, men jeg hører til dem, der altid må tænke mig om mindst to gange, før de beslutter sig. Og jeg var faktisk temmelig overrasket over at modtage en invitation fra sådan en ung dame, som jeg overhovedet ikke

kender. Efter imidlertid at have forvisset mig om Deres agtværdighed, kan jeg meddele Dem, at jeg med glæde vil gribe denne temmelig usædvanlige lejlighed til at komme og spise og drikke hos Dem. Men glem venligst ikke det sidstnævnte, sådan som ugifte frøkener desværre ofte har for vane at gøre. Da jeg lider af gigt, håber jeg, De vil sørge for, at det ikke trækker i Deres salon... Jeg vil osse godt lige nævne, at eftersom jeg er temmelig døv på det højre øre, bedes De venligst placere en kedsommelig person, som der sikkert vil være en del af, på denne side. På min venstre håber jeg at kunne se Deres kvindelige skønhed -- jeg mener den kønneste pige blandt gæsterne... Da mine manerer er temmelig utvungne, og jeg i øvrigt ikke bryder mig om den indelukkede engelske atmosfære. må De være forberedt på at se mig i et temmelig Adam-lignende kostume. Jeg håber, de kvindelige gæster vil komme nogenlunde i samme stil.

Adio, min kære ukendte lille frøken.

Deres for altid, *Dr. Gnavpot.*

P.S. Forhåbentlig bliver der ikke serveret engelske vine!

Og det andet brev skrevet 9 år senere:

Kæreste Morian*,

23. marts 1874

Jeg vil bede dig om noget, men først må du love mig, at du ikke vil blive gal. Jeg vil så gerne vide, kære Morian, hvornår jeg må se L. igen. Det er så forfærdelig svært *aldrig* at se ham. Jeg har gjort mit bedste for at være tålmodig, men det er så vanskeligt, og jeg tror ikke, jeg kan gøre det ret meget længere. Jeg venter ikke du skal sige, at han skal komme her. Jeg ville ikke engang ønske det, men kunne jeg ikke - engang imellem - bare gå en lille tur med ham? Du lader mig jo gå ud med andre, så hvorfor ikke med ham? Ingen vil da blive forbavset over at se os sammen, eftersom alle ved, vi er forlovede. Da jeg lå syg i Brighton, kom L. og besøgte mig, og for hver gang følte jeg mig både stærkere, mere lykkelig og bedre i stand til at bære den tunge byrde, der er lagt på mine skuldre. Det er så længe siden, jeg har set ham, og jeg er begyndt at føle mig så elendig til mode på trods af, at jeg har gjort alt for at være munter og glad. Jeg kan ikke holde det ud ret meget længere. Tro mig, kære Morian, hvis jeg kunne få lov til at se ham nu og da, ville det gøre mig mere godt end al lægens medicin; jeg ved det af erfaring. Under alle omstændigheder, kære Morian, hvis jeg *ikke* må se ham nu, kunne du så ikke sige, *hvornår* jeg må? Så ville jeg have noget at se frem til, og hvis tiden ikke forekom mig så uendelig lang, ville det ikke være så svært at vente. Min kæreste Morian, du må ikke blive gal på mig over, at jeg skriver dette. Tilgiv mig, at jeg er så egoistisk, at jeg endnu engang giver dig bekymringer.

Din Tussy.

* I den marxske familie yndede man at give hinanden kælenavne; Marx selv blev kaldt for Morian (tysk: Mohr) på grund af sit mørke udseende.

Opdragelsen i den marxske familie var med til at skærpe Tussys interesse for teater og politik, men denne opdragelse, der indebar en forventning om, at man viste datterlig lydighed overfor familiens overhoved, satte osse på andre planer sine dybe spor i hendes liv.

Toni Livversage

Hans-Ulrich Wehler:

Sozialdemokratie und Nationalstaat.

Nationalitätenfragen in Deutschland 1840-1914. Göttingen 1971. 289 s. DM 19,80.

Da Wehlers bog udkom første gang i 1962 betegnede den intet mindre end et pionerarbejde i vesteuropæisk forskning, ingen havde indtil da leveret nogen samlet fremstilling af det tyske socialdemokratis stilling til nationalitetsspørgsmålet. I den mellemliggende tid indtil 1971 er der dog fremkommet en række specialafhandlinger om dette emne, der behandler både socialdemokratiets stilling til og i den tyske nationalstat og dets holdning overfor de nationale mindretal i det tyske rige af 1870/71.

Disse specialværker har dog ingenlunde overflødiggjort Wehlers bog; tværtimod, den nu foreliggende 1971-udgave er en omarbejdet version af den tidligere, hvor forfatteren har taget højde for den kritik, specialafhandlingerne har rejst, for så vidt som den har overbevist ham (s. 9), og som Wehler selv med rette fremhæver, betegner bogen stadig den til dato eneste foreliggende samlede fremstilling af det tyske socialdemokratis stilling til nationalitetsspørgsmålet.

Netop dette, den brede fremstilling medfører, foruden de fordele en samlet helhedsopfattelse af problemstillingen giver, også visse ulemper. Disse viser sig især i den ulige vægtfordeling ved behandlingen af de forskellige nationaliteter og i en dertil svarende overfladiskhed i visse af afsnittene. I de første indledende afsnit redegør Wehler, som det synes på en kvalificeret og dybtgående måde for Marx-Engel's og Lassalles opfattelser af nationalitetsspørgsmålet.

I forsøget på at opstille retningslinierne for Marx-Engel's bedømmelse af nationalitetsspørgsmål, opregner Wehler fire principielle forestillinger, til grund for hvilke der ligger to forudsætninger, disse er: I) Marx-Engel's historieopfattelse, »troen ... at have opdaget den menneskelige histories love« (s. 18) og II) deres

opfattelse af nationalitetsspørgsmål og -stridigheder som værende knyttet til en bestemt samfundsform: den borgerlig-kapitalistiske og udelukkende til den.

Ud fra disse forudsætninger orienterer Marx-Engels sig mod følgende fire principielle forestillinger: 1) fremskridtstanken - forstået som det social-økonomiske stadium, på hvilket et folk, en nation befinder sig. Den i denne henseende mere fremskredne nation har ret over den mindre fremskredne, er denne overlegen.

2) den store enhedsstat - tanken herom hænger nøje sammen med fremskridtstanken, denne er en forudsætning for den statslige enhed, som samtidig er en betingelse for fremskridtet. Den centralt styrede, økonomisk og socialt fremskredne store nationalstat er for Marx-Engels et middel - en nødvendig betingelse for og følge af kapitalens koncentration - ikke et mål, den har ingen værdi i sig selv.

3) revolutionstanken - forstået som et middel til at fremme den nationalstatslige enhed, eksempelvis en nationalitetskonflikts udvikling til en krig, og krigens udvikling til en social revolution. Marx-Engels anvender især revolutionsbegrebet i tiden omk. 1848-revolutionerne.

4) russofobi - for Marx-Engels stod det zaristiske Rusland som den største hindring for en progressiv udvikling i Europa. Rusland var karakteriseret ved en feudal socio-økonomisk struktur og rangerede følgelig i Marx-Engels's historiske udviklingsteori på et lavere trin end det industrialiserede, kapitalistiske Vesteuropa. Det reaktionære Rusland blokerede vejen for dannelsen af store mellemeuropæiske republikker, herunder en demokratisk tysk enhedsstat og for udviklingen af moderne erhvervsforhold og dermed følgende klasse modsætninger og udsigter for arbejderbevægelsen.

Denne opstilling af begreber, der har været bestemmende for Marx-Engels's position i konkrete nationalitetsspørgsmål, skal ikke tages for mere end den er, en skitsering af Wehlers udredning. Wehler understreger, at begreberne hører nøje sammen, og at de blev anvendt kombineret, endvidere at revolutionsbegrebet efter 1848 ofte trådte i baggrunden, mens de øvrige punkter er stadig tilbagevendende med fremskridtstanken som den centrale.

Når Wehler videre (s. 23) siger, at Marx-Engels - ganske vist kun med forbehold - har tilsluttet sig nationalitetsprincippet som en naturlig ret til selvbestemmelse (et princip som især Napoleon III stod som eksponent for), må dette yderligere modificeres og præciseres; som G. Beier¹ fremhæver, var det nationalitetsprincip Marx-Engels anerkendte funktionelt begrundet ikke naturretligt, en ordning af nationalitetsspørgsmålene var en nødvendig forudsætning for den internationale proletariske solidaritet.

Lassalles opfattelse af nationalitetsspørgsmålet er væsentlig mere uoriginal end Marx-Engels's, den er, som det fremgår af Wehlers redegørelse, i ikke ringe grad præget af de i tiden fremherskende opfattelser.

Wehlers redegørelse for forskellene mellem Marx-Engels's og Lassalles stillingtagen til de konkrete nationalitetskonflikter er imidlertid ikke ganske klar. Det væsentlige, det til hvilket forskellene i bedømmelsen af nationalitetskonflikterne kan føres tilbage, må være Marx-Engels's og Lassalles vidt forskellige opfattelser af den historiske udviklings forløb. Marx-Engels's opfattelse førte dem til den erken-

delse, at hovedfjenden for arbejderklassen var den feudalt-reaktionære preussisk/tyske regering, for Lassalle derimod blev det liberale bourgeoisi hovedfjenden, hvilket endog førte ham til en forståelse med Bismarck, for hvem bourgeoisiet ligeledes var modstanderen.

Efter denne mere teoretiske indledning går Wehler over til en redegørelse for de tyske socialdemokraters praktiske stillingtagen til de forskellige nationalitetsspørgsmål, til spørgsmålet om Elsass-Lothringen, om Nordslesvig, om de preussisk/tyske områder af Polen og endelig om de østpreussiske områder, der omfattede masurere og litauere. Hovedvægten ligger så afgjort på Polenspørgsmålet, mindre vægt er der lagt på Elsass-Lothringen, og mindst udførlige er de to afsnit, der omhandler det nordslesvigske og det østpreussiske spørgsmål.

Generelt kan man sige, at Wehler ved til stadighed at konfrontere de tyske socialdemokraters stillingtagen til de enkelte nationalitetsspørgsmål med Marx-Engels og Lassalles positioner på en udmærket måde formår at skabe et helhedsbillede, i hvilket tendensen til, at det tyske socialdemokrati affinder sig med Bismarcks rige af 1870/71 og bevæger sig bort fra en internationalistisk standpunkttagen mod en national, fremtræder med stadig større tydelighed.

Wehlers redegørelse for de problemer, der opstod for de tyske socialister, idet de søgte at tilegne sig Marx-Engels's opfattelse af nationalitetsspørgsmålet, fremtræder både i overgangskapitlet om det tyske socialdemokrati og under gennemgangen af dets stillingtagen i de konkrete nationalitetsspørgsmål. Det fremgår her, at et af de væsentligste problemer for de tyske socialister var, at de ikke kunne løse de nationale spørgsmål med en lignende teoretisk præg »iskoldt beregnende underordning ... under et uopholdeligt fremskridts diktat« (s. 50), som Marx-Engels formåede det fra deres eksil i London. Det tyske socialdemokrati var konfronteret med en lang række problemer af konkret, praktisk karakter, der krævede en løsning, hvis partiarbejdet skulle fortsættes; i denne, den store sammenhæng indtog nationalitetsspørgsmålene derfor ofte en underordnet plads.

Dette, sammenholdt med at Marx-Engels ikke havde udarbejdet nogen egentlig teori om nationalitetsspørgsmålet, angiver Wehler som årsag til, at det tyske socialdemokrati aldrig udarbejdede noget nationalitetsprogram, og således også manglede et retningsgivende handlingsprogram for en stillingtagen i de enkelte nationalitetsspørgsmål.

Denne mangel gav sig bl.a. udtryk i en række inkonsekvenser, således modsatte de tyske socialister sig kraftigt annekseringen af Elsass-Lothringen under og i årtierne efter den fransk-tyske krig 1870/71, mens de i årtierne op til den første verdenskrig rykkede det national-tyske standpunkt stadig nærmere. Annekseringen af Slesvig-Holsten satte det tyske socialdemokrati aldrig spørgsmålstejn ved, selv om partiet efterhånden lagde sig på linie med de dansk-nationale nordslesvigeres og de liberales krav om en folkeafstemning i Nordslesvig ud fra devisen om folkenes naturlige ret til selvbestemmelse.

En ofte diametral modsat vurdering af Marx-Engels's og det tyske socialdemokratis stillingtagen til nationalitetsspørgsmålet end den Wehler præsenterer kommer til udtryk i en række østtyske afhandlinger om dette emne. Den kritik,

der her direkte og indirekte rettes mod Wehler, synes velfunderet og kan ikke uden videre afvises. Jeg vil dog undlade at komme nærmere ind på denne kritik, da jeg ikke føler mig kompetent til at dele sol og vind lige. Sammenfattende kan man sige, at trods de indvendinger, der kan rejses mod Wehlers bog, må den stadig betegnes som et standardværk til emnet. Wehler har benyttet et udstrakt kildemateriale, og noteapparatet er godt. Bogen er forsynet med et personregister, men mangler desværre et sagregister og en samlet litteraturoversigt.

Søren Federspiel.

I. G. Beier: Marx, Engels, Lassale und der deutsch-dänische Konflikt 1848 und 1864, i Grenzfriedenshefte 1962, nr. 3, s. 197.

Uffe Østergaard (red.)

Den materialistiske historieopfattelse i Danmark før 1945, I.

En antologi med eksempler på forholdet mellem teori og praksis. Modtryk 1973. 352 s. Kr. 35,00

»Til Arbejderbevægelsens Historie« hedder en af de serier, som udsendes af det marxistiske forlag Modtryk i Århus. I denne serie foreligger nu det andet bind med Uffe Østergaards antologi om den materialistiske historieopfattelse i Danmark før 1945. Bindet udgør samtidig første delen af en triologi over dette emne, som tænkes udsendt i dette og det følgende år.

Antologien er ikke den første af sin art. Tidligere er der udkommet lignende antologier af Lise Tøgeby (Var de så røde?), Carl Heinrich Petersen (Danske revolutionære) og Jette Lundbo Levy og Morten Thing (Dansk socialistisk teori 1850-1900). Uffe Ø. gør da også selv opmærksom på, at hans antologi skal benyttes sammen med de tre nævnte materialesamlinger, idet han selv har søgt at undgå overlapninger.

Som begrundelse for at beskæftige sig med den materialistiske historieopfattelse og dermed for sin udgivelse angiver Uffe Ø. fire forhold: for det første at den materialistiske historieopfattelse er det bærende led i den marx'ske teori; for det andet at denne teoris status er det vigtigste vidnesbyrd om forholdet mellem teori og prak-

sis og dermed den bedste indfaldsvinkel til arbejderklassens historie og revolutionære muligheder; for det tredje at der er tale om en stort set glemt tradition blandt danske faghistorikere, der kan benyttes som springbræt i det historie- og videnskabsteoretiske opbrud, der i øjeblikket foregår inden for samfundsvidenskaberne; og endelig for det fjerde at der simpelthen i Danmark kan konstateres en stærkt stigende interesse for den marxistiske samfundsanalyse, som berettiger en sådan udgivelse af stærkt efterspurgte tekster.

Antologien er således et forsøg på at gøre opmærksom på en glemt tradition for historisk-materialistiske samfundsanalyser i Danmark, men samtidig vender den sig polemisk mod den opfattelse, at kritikken af den politiske økonomi skulle være »ensbetydende med hele den marx'ske teori« (s. 8) Uffe Ø. opfatter tværtimod den marx'ske teori som et konglomerat af flere forskellige metoder, hvor det ikke er kritikken af den politiske økonomi, men den materialistiske historieopfattelse - forstået som teorien om samfundets ændring - der er den »overordnede helhedsbetragtning af samfundet som er konstituerende for den marx'ske teori« (s. 10). Dette er en overraskende konklusion, der står i modsætning til den gængse opfattelse blandt marxister, at det videnskabelige højdepunkt i Marx' samfundsanalyser findes i Kapitalen, dvs. i kritikken af den politiske økonomi. Uffe Ø. knytter da også tilsyneladende an ved den yngre Marx (Den tyske ideologi) og 1920'ernes humanistisk prægede marxister Korsch og Lukacs (jvf. s. 9).

På sin vis er jeg ikke uden sympati for tanken om at etablere en mere almen materialistisk historieteori, netop fordi Kapitalen primært er en analyse af den kapitalistiske produktionsmåde og således efterlader mange huller for de tidligere produktionsmåders vedk. Men selv om helhedsopfattelsen givetvis er noget centralt hos Marx, forekommer det imidlertid mere end betænkeligt at side- eller underordne kritikken af den politiske økonomi. Derved slås ikke blot en streg over de sidste års grundige Kapital-studier, men man vender tilsyneladende tilbage til en tidligere tids lavere teoretiske niveau.

Kapitalen er Marx' hovedværk, det indrømmer Uffe Ø. også selv. Kapitalen udgør derfor det videnskabelige højdepunkt i Marx' samfundsanalytiske virksomhed, og det er således fra disse videnskabelige højder, man må skue ind i historiens forjættede land, dvs. udvikle den marx'ske teori for hele det historiske forløb. Sagen er jo simpelthen den, at uden kritikken af den politiske økonomi er den materialistiske historieopfattelse - i hvert fald på sit nuværende plan - et blot og bart postulat. Men dette kan bedre diskuteres, når Uffe Ø. forhåbentlig inden så længe udsender en større fremstilling om den materialistiske historieopfattelse.

Denne diskussion om forholdet mellem kritikken af den politiske økonomi og den historiske materialisme er det af mange grunde væsentligt at få videreført. Ikke blot for at nå til en afklaring af hvad der konstituerer den marx'ske teori, men - og det hænger snævert sammen med bestemmelsen af teorien - nok så meget af hensyn til teoriens forhold til praksis. Netop forholdet mellem teori og praksis, der er helt centralt i den marxistiske samfundsforståelse, er et gennemgående tema i antologien. Udgivelsen bærer ligefrem undertitlen »En antologi med eksempler på forholdet mellem teori og praksis«.

Uffe Ø. anvendte dette forhold i to betydninger, dels om evnen til at bruge den marx'ske teori i historiske fremstillinger og dels om relationen mellem teoretisk samfundsforståelse og politisk handling. Han synes her at lægge hovedvægten på den første og teoretiske betydning, hvilket også afspejler sig i en efter min mening overvurderet opfattelse af den marx'ske teoris betydning for arbejderklassens praksis. Uffe Ø. kommer i realiteten til at måle arbejderklassens politiske praksis ud fra teorien, dvs. den »rigtige« marx'ske teori, i stedet for den mere marxistiske fremgangsmåde at forstå praksis ud fra en materialistisk samfundsanalyse - her af det danske samfund og således vurdere teorien og mulighederne for dens realisering herudfra. Uffe Ø. er selv inde på det i sin skitse af kapitalismens udvikling i Danmark (s. 22-25), men synes ikke at tage tilstrækkeligt hensyn hertil i sine kommentarer.

Det kunne ikke mindst være interessant at få udbygget analysen af den danske kapitalisme af hensyn til forståelsen af reformismen i den danske arbejderbevægelse, idet der noget problematisk i realiteten sættes lighedstegn mellem sidstnævnte og Socialdemokratiet (jvf. s. 16). Uffe Ø. konstaterer, at reformismen skyldes adskillelsen mellem teori og praksis i arbejderbevægelsen. Dette er naturligvis rigtigt, ligesom konstateringen af at Socialdemokratiet altid har været reformistisk i sin praktiske politik. Men mere interessant og også mere marxistisk ville det nu have været med en dybere og bredere forklaring af reformismen.

Jeg har gjort så meget ud af indledningen til denne antologi, som tilfældet er, fordi jeg finder, at det er her vi har det væsentligste ved denne udgivelse, men også fordi der efter min mening burde være gjort langt mere ud af indledningen og kommentarerne, så antologien i egentligste forstand opfylder Uffe Ø.'s intentioner om at være en »indfaldsvinkel« til arbejderbevægelsens historie.

Selve antologiens artikler bekræfter kun til fulde Uffe Ø.'s konstatering af en reel kløft mellem den socialistiske teori og den politiske praksis inden for den danske arbejderbevægelse. Det gælder i hvert fald for P. Knudsen og Gustav Bang, der arbejder helt loyalt inden for rammene af Socialdemokratiets reformistiske praksis, mens det måske nok forholder sig anderledes med de to udbrydere Gerson Trier og Nic. L. Petersen, der også er repræsenteret i antologien.

Der er først og fremmest tale om lange artikler fra de fire nævnte forfattere: P. Knudsen (Socialismen), Gerson Trier (Anarkismen), Nic. L. Petersen (Pariserkommunen, Den materialistiske Historieopfattelse) og Gustav Bang (Den sociale Katastrofeteori, Den socialistiske Fremtidsstat). Både P. Knudsen og Gustav Bang kombinerer deres teoretiske udredninger med en tyrkertro på socialismens nødvendige komme og en overbevisning om at Socialdemokratiet allerede er godt i gang med at indføre socialistiske forhold gennem et stigende antal statsindgreb, dvs. socialisme er her lig med statssocialisme. Heroverfor demonstrerer Gerson Trier og i disse uddrag især Nic. L. Petersen en langt bedre forståelse for ikke mindst den borgerlige stats historiske betingethed og afhængighed af det kapitalistiske samfund.

I denne vurdering af de fire bidragydere til antologien er jeg temmelig uenig med Uffe Ø., hvilket utvivlsomt hænger sammen med et forskelligt vurderingsgrund-

lag. Hvis vi først ser på P. Knudsens bidrag, afspejler det et vist kendskab til den socialistiske teori, ligesom han måske kan siges at have introduceret Marx' tanker i Danmark. Men kan man ikke med god ret spørge, hvilken værdi det har at afsløre det kapitalistiske samfund som et klasse- og udbytningssamfund, når man ikke politisk tager konsekvensen af denne erkendelse. (jvf. s. 40ff) Socialismen er for P. Knudsen noget der med nødvendighed vil sejre med tiden, fordi socialismen repræsenterer selve den fornuftsmæssige indretning af samfundet, som det store flertal efterhånden vil indse er den rigtige samfundsform. Med stemmeretten og Socialdemokratiets hjælp vil flertallet til sidst stemme sig til socialismen (jvf. s. 52ff).

P. Knudsen og med ham Socialdemokratiet forfølger således en politisk praksis, som er et helt klart udtryk for den manglende teoretiske forståelse af staten, dvs. den borgerlige stat og dens historiske karakter og sammenhæng med den kapitalistiske produktionsmåde. Opfattelsen af staten som en neutral og overhistorisk størrelse er den socialdemokratiske baggrund for arbejderbevægelsens integrering i det borgerlige samfund. Denne sammenhæng - eller snarere mangel på sammenhæng - mellem teori og praksis burde have været analyseret som en central »indfaldsvinkel« til arbejderbevægelsens historie.

Gustav Bang lider stort set af de samme skavanker i sine teoretiske analyser og politiske praksis. Bang repræsenterer her og iøvrigt i det meste af sin omfattende litterære produktion tilsyneladende habile marxistiske samfundsanalyser. I kommentarene omtales han som »socialdemokratiets eneste originale marxistiske tænker«, selv om »han adskilte denne teoretiske indsigt vandtæt fra sit praktiske arbejde i partiet« (s. 209). Der er her ingen tvivl om rigtigheden i omtalen af Bang som Socialdemokratiets vigtigste marxistiske tænker - så rigtigt at jeg mener hele hans produktion burde udgives, fordi han udgør hovedhjørnestenen i den spæde tradition for materialistisk historieskrivning hertillands. Men i samme åndedrag må pointeres kløften mellem teori og praksis, der som hos P. Knudsen for Bangs vedk. utvivlsomt også skyldes hans manglende forståelse af den borgerlige stat og hans deraffølgende tro på den nødvendige og fredelige overgang til socialismen (jvf. f.eks. s. 293f).

Er der således ingen forbindelse mellem teori og praksis hos P. Knudsen og Gustav Bang, kommer forbindelsen mere frem i Gerson Trier og Nic. L. Petersens tilfælde. Mens Gerson Trier i sin lange artikel om anarkismen, der mest er udsendt i oplysningsøjemed, ikke i synderligt omfang demonstrerer nogen væsentlig teoretisk indsigt, er Nic. L. Petersen nok mere interessant.

Jeg kan ikke være enig i Uffe Ø.'s noget negative vurdering af Nic. L. Petersen (jvf. s. 137f). Hans Marx-forståelse er givetvis en del firkantet, men alligevel finder vi måske i ham den bedste kender af Marx' skrifter i Danmark før 1. verdenskrig. Dette må ikke mindst ses i sammenhæng med at han politisk tog den praktiske konsekvens af sine analyser (jvf. f.eks. hans oprettelse af Det revolutionære socialistiske Arbejderparti sammen med Gerson Trier i 1890).

Også teoretisk udmærker han sig. F.eks. finder man i hans fremstilling af den materialistiske historicopfattelse efter min mening den bedste behandling i denne

antologi af Marx samfundsteori. Det er bl.a. det eneste sted, der kan læses en klar forståelse af analysen af selve reproduktionsprocessen i det kapitalistiske samfund (jvf. s. 186) og i forlængelse heraf det borgerlige samfunds ideologiske side og den borgerlige stat (jvf. s. 189ff). Specielt hans omend korte analyse af staten er interessant. Denne analyse afviser enhver tanke om en reformistisk politik.

Generelt må denne udgivelse af en antologi med eksempler på den materialistiske historieopfattelse i Danmark siges at være værdifuld. Den er værdifuld i sin intention om at fremdrage denne spæde tradition herfor i sammenhæng med det nuværende videnskabsteoretiske opbrud, et opbrud der primært er inspireret af den marxistiske samfunds- og historieteori. Men for at denne fremdragne tradition for historisk-materialistiske samfundsanalyser også kan tjene som en »indfaldsvinkel« til den danske arbejderbevægelses historie, burde denne teori, der netop er adskilt fra den politiske praksis, nok have haft et mere indgående analytisk ord med på vejen.

Jens Christensen

Ib Koch-Olsen (red.):

Kampens Gang. LO gennem 75 år 1898-1973.

Af Ernst Christiansen, Ib Koch-Olsen, Hans Larsen Bjerre og Peder Nørgaard. Landsorganisationen i Danmark. København 1973. 517 s., ill., ikke i boghandelen.

I 75-året for oprettelsen af Landsorganisationen De samvirkende Fagforbund har LO for fjerde gang finansieret og udgivet en skildring af den faglige arbejderbevægelses historie og resultater. Den første af disse fremstillinger så dagens lys allerede i 1901. Det var de to fremtrædende organisationsfolk J. Jensen og C.M. Olsens »Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871 til 1900«. Hermed var der tilvejebragt et væsentligt kildeskrift, der bl.a. fik sin værdi ved at være skrevet af to af begivenhedernes hovedaktører. Alle senere behandlinger står i stor gæld til denne grundlæggende fremstilling. I 1922 udkom det første egentlige jubilæumsskrift »De samvirkende Fagforbund i Danmark 1898-3. januar-1923. Et kortfattet tilbageblik over fagbevægelsen«, udarbejdet af journalist Marinus Kristensen under redaktion af DsF's formand, næstformand og kasserer. Det indeholder en meget kortfattet beretning om den historiske udvikling, og læselighe-

den synes ikke at være prioriteret særligt højt. Værkets præg af at være en materialesamling er tydeligt; men mange nyttige statistikker, beretninger om forbundene o.lign. er samlet heri.

Endelig udkom i 50-året »Under samvirkets flag«, den vigtigste fremstilling siden Jensen og Olsen. Det er et meget bredt og solidt værk, fordelt på flere forfattere. Alle vigtige aspekter i udviklingen er søgt dækket ind; men læseligheden er heller ikke stor i dette jubilæumsskrift. Fælles for disse tre værker er ikke overraskende deres præg af at være blevet til i nært samarbejde med LO's ledelse og de der herskende synspunkter, hvilket både er en styrke og en svaghed. Styrken er, at man af og til kan få et førstehåndsindtryk af de afgørende overvejelser i organisationen og af, hvordan man her ser sin rolle og vurderer resultaterne. Svagheden er fra historikerens synspunkt, at meningsbrydninger og meninger, der har afvejet fra de sejrende, bliver så svagt repræsenteret eller slet ikke omtales, således at hele udviklingsforløbet i denne henseende fremtræder mere problemfrit, end det faktisk har været. Kun problemerne i forholdet til arbejdsgiverne anses normalt for vigtige. Hertil kommer så en vis selvforherligende tendens i vurderingen af de vundne resultater, en tendens, der naturligt er knyttet til hele festskrifts-genren.

I det nye jubilæumsskrift »Kampens Gang« har man ellers på flere punkter forsøgt en fornyelse. Det gælder bogens meget tiltalende ydre og typografi, de mange illustrationer, som ikke indskrænkes til et rent persongalleri, og forsøget på at tilvejebringe en let læselig fremstilling. Imidlertid har man også lagt vægt på at fastholde festskrifttraditionen, præget af brugslitteratur. I formanden Thomas Nielsens forord betones således, at bogen skal virke både indadtil og udadtil. Formålet har været at skabe »et festskrift, der ikke alene skulle rumme historisk stof, men også i høj grad henvende sig direkte til nutiden, og som yderligere skulle pege fremad.«

Til det nutidsorienterede må henregnes indledningskapitlet »Møde med LO« af Hans Larsen-Bjerre, hvor læseren bibringes et indtryk af LO ledelsens daglige arbejde og af, hvor meget der bestilles. Også det følgende lange afsnit »Kampens gang, dens mål og vej« tjener dette formål. Her beskrives mange aktuelle organisatoriske spørgsmål, det fagretslige system, arbejderbeskyttelseslovgivningen o.s.v.

Men selv om festskriftets historiske præg er søgt trængt i baggrunden, er det afsnit, der står stærkest, så absolut historikeren Ib Koch-Olsens skildring af fagbevægelsens udvikling før 1920. Her gives virkelig en fremragende let læst skildring, præget af mange velvalgte citater og ikke for overlæst med enkeltheder. Forfatteren behersker fuldt ud og selvstændigt en omfattende litteratur, og han tramper således ikke afsted af nedtrådte stier. Fremstillingen omfatter lavstiden, sociale forhold, agitationen og opbygningen af fagbevægelsen, dens virke og de forskellige afgørende arbejdskonflikter. Derimod er samspillet med den almindelige økonomiske og politiske udvikling ikke forsøgt inddraget i særlig høj grad. Det må bemærkes som noget positivt, at der på ingen måde er tale om en uproblematiserende fremstilling.

Mens tiden før 1920, hvor der i forvejen foreligger en ret omfattende litteratur, her får 158 sider, får den langt mindre udforskede periode 1920-73 kun 66 sider, for-

fattet af Hans Larsen-Bjerre og Viggo Kampmann, og dette afsnit står desværre meget svagt i fremstillingen. Netop i et værk af denne karakter kunne man have forventet en mere indgående behandling af den nyere og nyeste tid, baseret på et egentligt forskningsarbejde. Mellemløbetiden fremtræder nærmest som en forkortet udgave af skildringen i »Under samvirkets flag«, der stadig må betegnes som hovedfremstillingen af denne periode. Som helhed præges afsnittet 1920-73 af en afgjort modvilje mod at beskæftige sig med interne problemer i fagbevægelsen, og det politiske præg bliver her tydeligt, sådan som grundsynspunktet allerede er angivet i overskriften »Fremskridt under kriser, krig og fred«. Helt utilfredsstillende er det, at besættelsestiden spises af med 7 sider med en ganske utilstrækkelig redegørelse. De store problemer, som fagbevægelsen måtte kæmpe med for at bevare organisationerne intakte og modvirke en alt for stor forringelse af arbejdernes forhold under den tyske besættelse, kunne nok have fortjent en mere indgående behandling.

Forholdet til kommunisterne omtales ikke her så lidt som i skildringen af mellemløbetiden. Hvis forfatterne har ment, at kommunisternes virksomhed har spillet så lille en rolle, at den ikke burde omtales, kunne det dog have været på sin plads med en nærmere argumentation for dette standpunkt. Kommunisterne omtales i Koch-Olsens afsnit om 1918-19, men dukker først op igen ved omtalen af folkevalget 1945: »Socialdemokratiet tabte valget efter en voldsom kampagne af socialistforskrækkelse. Man mistede 18 mandater, som gik til kommunisterne.« (s. 306). Mener forfatterne, at kommunisterne profiterede af en socialistforskrækkelse? Her skulle redaktionen vist have haft den røde blyant fremme ved gennemlæsningen af manuskriptet, så meget mere som intet i den forudgående skildring har bidraget til forståelsen af den særlige situation i 1945.

Den sidste del af afsnittet om den nyeste tid præges af en lidt livligere fremstilling, der nyder godt af forfatternes egen kontakt med begivenhederne. Fagbevægelsens forhold sammenkædes nu også kyndigt med den almindelige politiske udvikling. Der afsluttes med et forsvar for den førte politik. I hele afsnittet 1920-73 må man savne de gode og præcise karakteristikker af fagbevægelsens ledere, der fandtes i det foregående afsnit, selv om en del personer fra den nyeste tid er omtalt i andre afsnit. Som helhed må man beklage, at LO ikke har ladet en historiker følge Koch-Olsens gode skildring op for tiden efter 1920.

I hele fremstillingen af fagbevægelsens udvikling må man desværre savne omtale af den endnu ret uudforskede kvindelige fagbevægelse, selv om det fastslås, at »dansk fagbevægelse har igennem årene kunnet glæde sig over medarbejderskab fra så mange anerkendt dygtige kvindeskikkelser« (s.11).¹ På det store omslagsbillede fra LO-kongressen i Ålborg 1972 har det for øvrigt heller ikke været muligt for anmelderen selv med anvendelse af lup at få øje på mere end to kvinder. Man tager næppe meget fejl i at formode, at LO's næste festskrift vil indeholde meget mere om denne del af fagbevægelsen.

Efter afsnittene om den historiske udvikling følger Peder Nørgaards oversigt over Kooperationens historie, og Ernst Christiansens nyttige redegørelse for det

faglige internationale arbejde. Derefter har Viggo Kampmann en god fremstilling af samarbejdsproblematikken fra oprettelsen af de første samarbejdsudvalg i 1947 til idag og også et aktuelt afsnit om problemerne omkring økonomisk demokrati og medbestemmelse. Jubilæumsskriftet afsluttes med et afsnit af Koch-Olsen »At udvikle mennesker«, hvor arbejdstidsspørgsmålet, folkeoplysningen etc. behandles.

Der er ingen tvivl om, at LO ud fra sine præmisser har megen grund til at være godt tilfreds med dette smukke jubilæumsskrift. At så historikeren ud fra sine delvis forskellige forudsætninger må tage sine forbehold, er kun at vente. Men også for historikeren har de dele af bogen, der især er beregnet på virkningen indadtil i fagbevægelsen, interesse som et vidnesbyrd om det billede fagbevægelsen ønsker at fastholde af sit virke og resultater. Men må håbe, at den stærke og glædelige interesse, som fagbevægelsen nu så ofte har vist for sin egen historie, også må give sig udslag i interesse for historiske arbejder, der ikke skrives med direkte festskriftformål for øje.

1. Se dog Karin Sandvad: Den kvindelige fagbevægelse i København 1870 - 1900, i: Årbog for arbejderbevægelsens historie 1, 1971, s. 46 - 93

Dorrit Andersen

FASCHISMUS UND WIDERSTAND 1933-1945

Ein Verzeichnis deutschsprachiger Literatur. Bearbeitet von Ursel Hochmuth. Frankfurt a. M. Röderberg Verlag 1973. 197 s. DM 10.

Denne bibliografi udgør bind 15 i forlagets »Bibliothek des Widerstandes« og rummer bøger, udsendt i BRD, DDR, Østrig og Schweiz, samt oversættelser til tysk af bøger udkommet i andre europæiske lande og USA. Man genser således Ole Juuls *Rote Wiesen*, Berlin-Ost 1957, Aage Roussels og Jørgen Hæstrups billedbog *1940-1945. Das geschah während Dänemark für Freiheit kämpfte* og Jens Kruuses *Oradour*, Frankfurt a. M. 1969.

De 1370 titler er ordnet efter indholdsmæssige kriterier og fordelt mellem 13 afsnit: fra fascisme, Hitler-stat og NS-organisationer over »Tugthuse og KZ-lejr«, fascistisk racepolitik samt fascistisk krigspolitik og 2. verdenskrig til den spanske borgerkrig og sluttelig den europæiske modstandsbevægelse. Dog er der udtrykkelig taget særligt hensyn til den tyske antinazistiske modstand, afsnit 5 rummer almene værker om dette emne, afsnit 6 specielt bøger om KDP, 7 om SPD, 8 har titler på bøger om »Kristelige Hitler-modstandere«, afsnit 9 om den i SU i juli

1943 dannede Nationalkomitee »Freies Deutschland« (29 titler), afsnit 10 rummer bl.a. bøgerne om 20. juli-attentatet, mens afsnit 11 er viet litteratur om »Forskellige kredse«.

Det vil ses, at også skønlitterære værker er medtaget. Det kan kritiseres ud fra et faghistorisk synspunkt. Hvis forfatteren alene havde koncentreret sig om historiske værker (videnskabelige fremstillinger, kildesamlinger og erindringer), kunne hun havde fået alt med inden for denne genre. Allerede en ikke særlig systematisk gennemgang viser »hullet«. Tyske værker om 2. verdenskrig som Werner Beumelburgs *Jahre ohne Gande. Chronik des 2. Weltkrieges*, Oldenburg 1952, E. Schmidt-Richbergs *Ende auf dem Balkan*, Heidelberg 1955 og Hellmuth G. Dahms *zweiter Weltkrieg*, Tübingen 1960 findes ikke opført.

Også østtyske titler leder man forgæves efter. Det ikke særlig betydningsfulde SED-værk *Der Freiheitskampf des spanischen Volkes und die internationale Solidarität. Dokumente u. Bilder zum national-revolutionären Krieg des spanischen Volkes 1936-1939*, Dietz Verlag, Berlin 1956 er så lidt som M. Einhorn's mere betydelige *Die ökonomischen Hintergründe der faschistischen deutschen Intervention in Spanien 1936-1939*, AkademieVerlag, Berlin 1962 kommet med.

Kedeligt er det, at også *Postdamer Abkommen. Ausgewählte Dokumente zur Deutschlandsfrage 1943-1949*, Staatsverlag der DDR, Potsdam 1966 og *Zur Deutschlandspolitik der Anti-Hitlerkoalition (1943 bis 1949)*, Dietz 1965 mangler. Da Ursula Hochmuth har medtaget disputatser, burde også Rüdiger Eckerts dissertation fra 1969 om den danske modstandsbevægelse (anmeldt i *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie* 2/1972, pp. 142-46) være taget med.

Til tider føles det som et savn, at tidligere udgaver af værker ikke er anført. Man ser opført som nr. 800 et »Stark bearb. Neuafl. « af en biografi af Sonja Müller om den antifascistiske kæmper *Dr. Theodor Neubauer*, Volk u. Wissen, Berlin-Ost 1969 og spekulerer på, om den tidligere udgave så skulle være den nydelige biografi af Franz Hammer: *Theodor Neubauer. Ein Kämpfer gegen den Faschismus*, Dietz 1956, der ikke er anført.

Omvendt kan det bebrejdes forfatteren, at nr. 211, *SS im Einsatz. Eine Dokumentation über die Verbrechen der SS*, Dt. Militärverlag, Berlin-Ost, ikke er opført med sidste udgave, men med den 7. fra 1964.

M.h.t. disse og andre »huller« har forfatteren dog i nogen grad »dækket sig ind« med ordet »Auswahlverzeichnis (deutschsprachiger Literatur...)« i forordet.

Der foreligger alt i alt en i høj grad relevant bibliografi, i øvrigt den første af sin art i BRD, en forløber udgør forfatterens fortegnelse fra 1960 med 400 titler, *Wächst Gras darüber? Sag-, sted-, person- og forfatterregistre i foreliggende fortegnelse* letter det for en at finde frem til værker af interesse eller at verificere bestemte værker, man havde en vis erindring om, men hvis titler eller forfattere man har glemt. For forskere af 1930'ernes og 40'ernes politiske og sociale historie, af nazisme og modstandsbevægelse er Ursel Hochmuths bibliografi et uundværligt hjælpemiddel, der dog ikke helt har overflødiggjort de årlige »nationale« bogfortegnelser.

Ole Stender-Petersen